

18

Verval en herstel

Treurigheid troef

‘Deze stad voorts is in oude tijden beroemd wegens het zelfs brouwerijen, hunne bieren direct na zeeverzendinge, en van de welke voor eenige eeuwen ruim driehonderd en vijftig (...) nu helaas op twee na uijtgestorven en welke nog moeite vinden om staande te blijven. (...) Lakenfabrieken, weverijen, door ’t verval der tijden uijtgesleeten; wolkamerijen, loyerijen, thans meede van wij-nig waarde (...) Eene stad hoewel heelaas door den rampspoed der tijden zeer verarmd en tot eene groote vernedering gebragt (...)’. Het is een droefgeestig beeld dat Jacobus van Geelen, lid van het Goudse stadsbestuur, van de stad schetst in een uit 1806 daterende brief aan Johannes Goldberg, in de toenmalige Bataafse republiek de agent (minister) voor Nationale Oeconomie. Van Geelens klaagzang had natuurlijk een bedoeling: hij wilde ermee bereiken dat het nieuwe be-lastingstelsel dat was ingevoerd ‘beredeneerde exceptien’ (uitzonderingen) zou bevatten. Zo niet, zo somberde de Goudse magistraat, dan zou de lastendruk ‘zeer zeker den totalen onder-gang der stad moeten ten gevolge hebben’.¹

Van Geelens dramatische betoog zal Goldberg niet onbekend in de oren hebben geklonken. De agent wist namelijk vrij veel van de Nederlandse economie doordat hij een grote hoeveelheid gegevens had laten verzamelen. Bovendien had hij in 1800 het hele land bezocht en zijn in-drukken genoteerd. Op 30 september 1800 deed Goldberg de stad Gouda aan. In zijn journaal tekende hij een lange lijst op van Goudse bedrijven. Niet minder dan 150 pijpenfabrieken had hij geteld, wat evenwel de helft was van vroeger. De overige bedrijfstakken zonken daarbij in aantal in het niet. Het enorme belang van de Goudse pijpen bleek volgens Goldberg ook door-dat deze ‘door de geheele Republiek’ werden verzonden (het buitenland ontbreekt merkwaardig-gerwijs in zijn beschrijving). Van groot belang was ook, zo constateerde de agent, de doorvoer-handel, waarmee onder meer veel boter en kaas door het hele land werd vervoerd.²

Hoe juist die constatering ook zijn, Goldbergs journaal biedt niet meer dan een vluchtige impressie. Er moeten veel meer bedrijven zijn geweest dan de reislustige agent tijdens zijn haas-tige bezoek kon optekenen. Daarom moet bij andere bronnen te rade worden gegaan om te on-derzoeken of Van Geelens *cri de coeur* overdreven was of niet. In juni 1819 kwam de staatsman G.K. van Hogendorp tijdens een grote rondreis, die hem door België en Nederland voerde, in de streek rondom Gouda aan. Dertig jaar was hij hier niet geweest. De dorpen Haastrecht en Moordrecht bevielen hem, net als destijds, bijzonder door het waterrijke landschap en de wel-

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

Vrouwelijk personeel van de pijpenfabriek Van Velzen aan de Nieuwehaven 9.

vaart. Maar zijn opgetogen stemming sloeg om toen hij dit 'bloeiend landschap' achter zich liet en Gouda binnenreed. De buitenkant van de stad leek dankzij de goede wallen, de bomen en het heldere water nog wel aantrekkelijk. Maar, zo luidde het harde oordeel, 'inwendig is de stad in verval'. De pijpenfabrieken en pottenbakkerijen waren niet in dezelfde staat als destijds. De zeventuizend personen die hier hun brood verdienden, hadden een 'gering bestaan'. Erger nog: 'ik heb onder de menigte veel ellende kunnen gewaar worden en eenige uitgehongerde lichamen.' Nu had hij deze wantoestanden weliswaar ook meer dan eens in andere Nederlandse steden waargenomen, 'doch hier evenwel treffender dan elders'.³ Van Hogendorps verslag ondersteunde dus Van Geelens zwartgallige beschrijving.

Er is nog een derde ooggetuige die ons over het Gouda van de eerste helft van de negentiende eeuw het nodige heeft nagelaten. In 1842 publiceerde de Goudse arts W.F. Büchner een boek over de gezondheidstoestand van de Goudse bevolking. In zijn onderzoek zijn ook gegevens over de Goudse economie opgenomen. Ook in zijn schets overheersen de donkere tinten. 'Dat het getal armen hier ter stede onevenredig groot is, behoeft, als genoeg bekend zijnde, geen breed-sprakig betoog'.

Economische stagnatie en armoede, het is een telkens weerkerend refrein in de literatuur over Gouda in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het leek erop of er in bijna veertig jaar weinig veranderd was en de Goudse economie er niet er in geslaagd was uit het slop te geraken.

Stagnerende nijverheid

Hoe zag in de Franse tijd de structuur van de Goudse industrie eruit? In 1796 is in opdracht van agent Goldberg een lijst van 'fabriquen en trafiquen' opgesteld. 160 Pijpenfabrieken worden hier vermeld, terwijl er verder 55 touw- en lijnbanen, zestien pottenbakkerijen en veertien kleerblekerijen in de stad bleken voor te komen. De overige bedrijfstakken waren van marginaal belang. Verder waren er veel gegevens over de detailhandel en horeca opgenomen.⁴

Zestien jaar later, in 1812 en 1813, hebben zich een aantal verschuivingen voorgedaan. De belangrijkste industriële bedrijfstakken waren nog steeds de pijpmakerijen, die ten minste 750 tot 1.100, maar mogelijk enige duizenden arbeidskrachten in dienst hadden. Maar het aantal

pijpmakerijen was wel met zo'n vijftig gedaald. De garensponnerijen (66 bedrijven met plusminus driehonderd arbeiders) hadden zich goed staande gehouden, de pottenbakkerijen (twaalf ondernemingen met ongeveer zeventig arbeiders) waren licht achteruitgegaan.⁵ Deze trits bedrijven domineerde de Goudse industrie. Andere branches telden in deze jaren hoofdzakelijk zeer kleine bedrijfjes die slechts enkele werknemers in dienst hadden.

Zo bleef de Goudse nijverheid sterk afhankelijk van de ondernemingen met een lange traditie. Nu verging het de meeste van deze bedrijven slecht. De achteruitgang, die in de achttiende eeuw was ingezet, was in de Franse tijd tot een diepe malaise geworden. In 1812 werd de toestand in de pijpmakerijen in een nijverheidsstatistiek als zeer somber getypeerd: 'vele welke genoegzaam geheel stil staan en de rest in getal van werkvolk zeer sterk sedert voorleden jaar is verminderd'.⁶ Ook de andere bedrijven zaten in een negatieve spiraal. Nu was 1812 voor de Nederlandse economie als geheel overigens een uitzonderlijk slecht jaar als gevolg van de Napoleontische oorlogen en het continentaal stelsel, waardoor de uitvoer naar Engeland was geblokkeerd. Er werd dan ook door de pijpenbranche met klem gewezen op het belang van een vrije handel en een forse lastenverlichting voor de bedrijven.⁷

De vraag is of het na het herstel van de onafhankelijkheid in 1815 beter werd. De beschikbare bronnen wekken niet die indruk. Een statistiek uit 1816 wond er geen doekjes om. Daarin werd de toestand in de verschillende bedrijven nu eens als 'kwijnend', dan weer als 'zeer kwijnend' of in het beste geval als 'minder welvend' getypeerd.⁸ Acht jaar later lijkt er een lichte verbetering te zijn opgetreden, maar van een krachtig herstel was geen sprake. In sommige kleinere bedrijven ging het niet slecht, maar de grote bedrijfstakken bleven in een zorgelijke situatie.⁹ Ook in de jaren dertig van de negentiende eeuw leek er geen sprake te zijn van een bloeiperiode.¹⁰ Nu hadden de bedrijven er geen belang bij hun toestand al te rooskleurig voor te stellen, omdat zij vreesden dat de gegevens voor fiscale doeleinden zouden worden gebruikt. Het sombere beeld dat uit deze statistieken oprijst staat dan ook in contrast met de landelijke ontwikkelingen. De Nederlandse economie vertoonde na 1825 duidelijke tekenen van herstel en gematigde groei.¹¹

Toch geeft ook Büchner in zijn onderzoek uit 1842 aan dat er nog steeds een diepe malaise heerste. In de pijpmakerijen zou het aantal bedrijven sinds 1800 met de helft zijn teruggelopen. En die overblijvers waren niet bijster succesvol: 'de fabrikanten, met uitzondering van weinige, zijn in welvaart afgenomen'.¹² Inderdaad nam het aantal pijpmakersbedrijven voortdurend af: waren er in 1800 dus nog zo'n kleine 160 bedrijven actief, een halve eeuw later waren dat er nog slechts negentig.¹³ De klachten over de fiscale lastendruk en andere heffingen die de pijpenfabrikanten werden opgelegd, bleven dan ook aanhouden.¹⁴ Waren die klaagzangen terecht? De pijpmakersbedrijven waren voor hun omzet grotendeels afhankelijk van de uitvoer. De ontwikkeling van de export biedt dan ook de meest betrouwbare gegevens over de toestand in de pijpmakerijen. Helaas vertonen deze gegevens nogal wat lacunes. Midden jaren twintig lijkt de uitvoerwaarde van de pijpen te stagneren.¹⁵ In 1843 verkeerden de pijpmakerijen in een 'altoos ... kwijnende staat' door de verminderde export.¹⁶ Tussen 1846 en 1852 fluctueerde de uitvoer sterk. Daarna gloorde er licht in de duisternis, het aantal uitgevoerde pijpen steeg toen met sprongen.¹⁷ Dit duidt erop dat er toen een krachtig herstel inzette. De meeste pijpmakers hadden rond 1850 slechts twintig of minder mensen in dienst, maar de pijpmakerij van A. en F.S. Sparnaay sprong eruit: hij had in 1848 92 mensen op de loonlijst staan.¹⁸ De firma Sparnaay

moet dus een veel hoger productieniveau hebben gehad dan zijn kleinere concurrenten. De onderneming was gespecialiseerd in geglazuurde pijpen, die in deze tijd opnieuw in de mode kwamen.¹⁹ De pottenbakkerijen, die hoofdzakelijk voor de pijpmakerijen produceerden, verschaften in 1842 aan zestig tot tachtig mensen een broodwinning.²⁰ Daarna lijkt het beter te gaan, want tussen 1846 en 1855 trok de export sterk aan.²¹

In de garen- en touwbedrijven was na de rampzalige jaren tussen 1795 en 1815 van herstel geen sprake. Büchner vermeldt dat het hekelen van vlas 'eene groote vermindering' had ondergaan.²² Dit zegt nog niet zoveel, want naast de vlashekelaarsters waren er ook veel spinsters werkzaam. Wel lijken de garenbedrijven tussen 1811 en 1853 zeer wisselende resultaten te hebben behaald.²³ In 1848 waren er ruim zeshonderd mensen die in de garen- en touwondernemingen hun karige brood verdienden. Dit waren er tweemaal zoveel als in de jaren 1812-1813, wat in elk geval betekent dat de garen- en touwfabricage in deze periode niet aan belang had ingeboet.²⁴ Er waren inmiddels twee nieuwe bedrijven op het toneel verschenen. De ene was de ka-toendrukkerij 'Van Bergen en Co'. Dit bedrijf werkte met een drukmachine, die nergens meer in Nederland werd gebruikt. Maar deze onderneming, die korte tijd bijna dertig mensen in dienst had, moest in 1818 de deuren sluiten. De geringe vraag en de buitenlandse concurrentie richtten het bedrijf te gronde.²⁵ Het andere bedrijf was de in 1819 opgerichte aardappelsiroopfabriek van Van Wetering. Deze onderneming sloot in 1837 de fabriekspoorten. De achtergrond daarvan is niet geheel duidelijk.²⁶

Daarnaast functioneerde sinds 1836 een aardappelmeel-, siroop- en sagofabriek, terwijl ook een zeepziederij van belang was.²⁷ De betekenis van deze twee bedrijven school echter vooral in het moderne productieproces dat er plaatsvond. De aardappel- en sagofabriek beschikte sinds 1837 over een stoommachine.²⁸ De zeepziederij was het aloude bedrijf 'De Hamer'. In 1841 werd de onderneming gekocht door M. Viruly ten behoeve van zijn zoon Th.P. Viruly. Hij moderniseerde het bedrijf door er een stoomketel te plaatsen. De stoom werd gebruikt voor de bereiding van loog, een van de ingrediënten die nodig waren voor het zieden van zeep.²⁹ De andere zeepziederij, 'De Hond', ging vanaf 1839 op stoomkracht draaien. Net als 'De Hamer' werd 'De Hond' door Viruly overgenomen, waarna de twee bedrijven opgingen in het nieuwe bedrijf 'Viruly' dat zich voorspoedig ontwikkelde.

Naast deze twee moderne bedrijven waren er nog vele kleine, die slechts enkele arbeiders in dienst hadden. Zo waren er tientallen smederijen en kleermakerijen actief, verscheidene bouwbedrijfjes zoals timmerwinkels, metselarijen en trasmaalderijen, een aantal linnenblekerijen en ongeveer twintig 'verw- en glazenmakerijen'.³⁰

Het beeld van stagnatie en stilstand dat door Van Geelen, Van Hogendorp en Büchner wordt opgeroepen, lijkt dan ook in grote trekken juist, zeker voor de grote traditionele bedrijfstakken. De groei die vanaf de jaren twintig elders in Nederland doorzette, bleef in Gouda uit doordat de 'oude' bedrijfstakken die de economie bleven domineren, producten maakten die steeds minder afzet vonden. Wel heeft zich rond 1845 een zeker herstel ingezet.³¹ De pijpmakerijen en de pottenbakkerijen waren toen het dieptepunt gepasseerd en gingen vooruit. Bovendien hadden de aardappelmeel-, siroop- en sagofabriek en de zeepziederijen door de introductie van stoomkracht hun productieprocessen gemoderniseerd.

Vernieuwing

De economische modernisering die in Nederland rond 1850 begon en na 1860 krachtig doorzette, gaf ook een sterke impuls aan herstel en vernieuwing van de Goudse economie.³² Aanvankelijk fungeerden slechts twee nieuwe bedrijven als motor van dit moderniseringsproces. Dit waren de in 1853 opgerichte Stearine Kaarsenfabriek – waarover verderop meer – en de acht jaar later gevestigde Machinale Garenspinnerij. Beide waren zeer succesvolle ondernemingen; de Kaarsenfabriek bood in 1871 al aan bijna vierhonderd mensen werk, de Machinale Garenspinnerij in hetzelfde jaar aan ruim 130. En zij wisten de expansie met enige schommelingen vast te houden.³³

Naast deze twee trekkers kwamen er na 1860 steeds meer industrietakken bij. De belangrijkste daarvan waren de sigaren- en tabaksfabrieken, maar ook de metaalnijverheid en scheepsbouw groeiden uit tot sectoren van belang, vooral na 1880. Sommige oudere sectoren als de bouwbedrijven en blekerijen maakten een sterke expansie door.³⁴ De bouwbedrijven profiteerden van de sterke bevolkingsgroei en de uitbreiding van de infrastructuur. Zo had het in 1872 opgerichte bouwbedrijf Nederhorst al na enkele jaren zo'n honderd man in dienst. Het bedrijf groeide als kool door steeds meer en grotere opdrachten uit te voeren.³⁵ De wasserijen en blekerijen genoten vanouds een goede reputatie en bedienden een klantenkring in een groot gebied rondom Gouda. Zij wisten hun positie te versterken door goed gebruik te maken van hun gunstige geografische positie, dicht bij de vier grote steden. Dankzij de betere infrastructuur konden zij hun transportkosten verlagen en dit betekende een niet te veronachtzamen kostenvoordeel. Nog lang maakten de wasserijen daarbij gebruik van het IJsselwater, dat van uitstekende kwaliteit was. De productiviteit steeg daarbij door de inzet van stoommachines, die rond 1880 in alle belangrijke blekerijen zicht- en hoorbaar aanwezig waren.³⁶

De sigarenfabrieken werden hiervoor als een van de voorbeelden van succesvolle nieuwe bedrijfstakken genoemd. In feite maakten de sigarenfabrieken geen nieuwe producten, maar wel introduceerden ze grootschaliger productieprocessen. De traditionele kleine ambachtelijke sigarenbedrijven, manufacturen en huisnijverheid behielden echter een sterke positie. Dit kwam vooral doordat tussen 1850 en 1875 de vraag naar sigaren enorm toenam. De gestegen welvaart

Interieur van de Machinale Garenspinnerij, opgericht in 1861.

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

en de bloei van de tabaksmarkt die vanuit Nederlands-Indië van tabak werd voorzien, hebben de populariteit van de sigaar vermoedelijk een grote impuls gegeven. Daarvan profiteerden niet alleen de Goudse manufacturen, maar ook de nieuwe bedrijven die in de jaren zestig ontstonden. In de jaren tachtig zakte de binnenlandse vraag wat in, maar dankzij de aantrekkende export bleef de achteruitgang beperkt. Dankzij een invoerrecht was de binnenlandse markt bovendien in zekere mate beschermd.³⁷ Desondanks ging de werkgelegenheid toen achteruit. Het vertrek van de belangrijkste Goudse sigarenfabriek, Van de Garde en Vrijlandt, naar Rotterdam betekende de grootste klap, want tientallen sigarenmakers kwamen toen zonder werk te zitten. Na 1890 werd de opgaande lijn weer ingezet. Er vestigden zich nieuwe bedrijven en de werkgelegenheid nam weer toe.³⁸ Naast de fabrieken wisten de kleine huisbedrijfsjes zich ook toen goed te handhaven. Het sigarenmaken bleef namelijk tot rond 1900 een ambachtelijk vak; de mechanisatie drong hier pas in de twintigste eeuw door.³⁹

De pijpmakerijen (die ook potten maakten) waren, ondanks hun achteruitgang, tot 1870 de belangrijkste werkgevers van Gouda. Daarna raakten zij deze positie kwijt. Toen Schotse en Duitse bedrijven zelf pijpen gingen maken verloren de Goudse producten op de buitenlandse markten snel terrein. Belangrijker nog was dat de stenen pijpen uit de gratie raakten. Sigaren, houten en meerschuimen pijpen en sigaretten raakten meer in trek. Na 1875 daalde het exportvolume in de Goudse pijpen dramatisch.⁴⁰ Dat was een zorgelijke ontwikkeling, want de Goudse pijpenfabrieken waren immers grotendeels van de export afhankelijk. Zij wisten het tij dan ook niet te keren. Zij konden de pijpen niet goedkoper maken, omdat de lonen in Gouda al zeer laag waren. Productiviteitsverhoging door mechanisatie was een moeilijke opgave door het bij uitstek ambachtelijke en gespecialiseerde productieproces. Voordat de pijpen gereed voor gebruik waren hadden zij meer dan dertig bewerkingen ondergaan. De pijpmakers hadden nieuwe producten kunnen ontwikkelen, maar dit gebeurde nauwelijks. Slechts enkele ondernemingen, zoals pijpmakerij Goedewaagen, gingen ook houten pijpen maken, hoewel niet duidelijk is of dit ook op grote schaal gebeurde.⁴¹ Vele andere bedrijven kwamen daardoor in een vrije val terecht. In 1900 hadden de pijpmakersbedrijven tezamen nog maar ruim 130 mensen in dienst.⁴² Er had zich toen een concentratieproces voltrokken: de bedrijven Van der Want en Goedewaagen beheersten de markt, vooral dankzij product vernieuwing, mechanisatie – die dankzij de ontwikkeling van nieuwe producten nu wel succesvol kon worden doorgevoerd – en de bouw van nieuwe fabrieken.

De garenbetrijven kregen intussen steeds meer last van Britse concurrentie. De Britse garendindustrie was rond 1850 volledig gemechaniseerd.⁴³ Mede hierdoor nam de garexport na 1850 sterk af.⁴⁴ Om de Goudse garens concurrerende te maken besloten vijf kleingarenfabrikanten in 1861 de Machinale Garensponnerij op te richten. De feitelijke oprichters waren H. Kortenoever, G. Prince en C. Straver. De eerste directeur was C.J. van der Kleyn. Binnen enkele jaren was dit bedrijf in de Goudse garennijverheid toonaangevend geworden. Alle andere bedrijven betrokken hun halffabrikaten van de nieuwe fabriek. Hierdoor werden twee elkaar versterkende processen in werking gesteld: de oude bedrijven werden afhankelijk van de nieuwkomer en deze wist, gesteund door de vaste afzet van de halffabrikaten, in hoog tempo te groeien.

Toen door de Kinderwet (1874) de kinderarbeid werd beperkt moesten de kleingarenbetrijven, die veel kinderen in dienst hadden, hun productie drastisch inkrimpen. Geconfronteerd met het afzetverlies van de halffabrikaten schakelde de Machinale Garensponnerij over op de fabricage van eindproducten. Zo werd ze dus een directe concurrent van de bedrijven waarvoor ze

voordien als leverancier was opgetreden. Dankzij de grotere productiviteit die door de mechanisatie werd bereikt bracht de Garens spinnerij goedkopere producten op de markt dan de ambachtelijk werkende kleingarenbedrijven. Daarbij nam de vraag naar handgesponnen garens steeds meer af. Een belangrijke afnemer van garens was de visserij en deze ging steeds meer gebruik maken van katoenen garens. De Machinale Garens spinnerij speelde in op de veranderde vraag door naast vlas en hennep ook linnen, zijde en katoen te bewerken. Onder leiding van directeur E. Kortenoever, die tussen 1880 en 1911 de zaken leidde, werd de productie gestaag opgevoerd.⁴⁵ De ambachtelijk werkende kleingarenbedrijven waren veelal te weinig kapitaalkrachtig om ook om te schakelen. Sommige wisten wel tijdig mechanisatie door te voeren, maar velen legden het loodje, totdat er in 1909 nog maar enkele over waren.⁴⁶

Doordat de traditionele sectoren, de pijpmakerijen, pottenbakkerijen en garens spinnerijen na 1870 sterk achteruitgingen, steeg het totaal aantal arbeiders in de industrie betrekkelijk weinig. Waren in 1855 nog bijna negen op de tien industriearbeiders in de 'oude' industrieën in loondienst, in 1881 was dat minder dan de helft. De industriële werkgelegenheid bleef op peil, doordat er zich na 1870 een grootscheeps vernieuwingsproces in de Goudse industrie voltrok. Nieuwe bedrijven en branches verdrongen de oude. Het industrialisatieproces werd door steeds meer bedrijfstakken gedragen en op de drempel van de twintigste eeuw was de Goudse industrie veel rijker geschakeerd dan een eeuw eerder. Ruim de helft van de beroepsbevolking werkte toen in een of ander industrieel bedrijf.⁴⁷ In 1900 waren de belangrijkste bedrijfstakken de voedings- en genotmiddelensector (734 werknemers), de kleding en reiniging (695), de bouwbedrijven (680), de chemische nijverheid (593), de textielnijverheid (inclusief touwslagerijen (367) en de aardewerkvervaardiging (met onder meer de pijp- en pottenmakerijen (361)).⁴⁸

Ook in andere opzichten zette het moderniseringsproces door. Het bedrijfsleven onderging een duidelijke schaalvergroting: de kleine bedrijfjes met slechts enkele werknemers waren langzaam maar zeker op de terugtocht. Vooral in de aardewerkindustrie en de garenindustrie waren er bedrijven die tientallen mensen in dienst hadden. In steeds meer bedrijven verdrong stoomkracht de handenarbeid; het aantal fabrieken waar stoommachines werden gebruikt was in 1881 tot bijna vijftig opgelopen.⁴⁹ Na 1880 nam de mechanisatie nog verder toe.⁵⁰

Diensten

Naast de nijverheid en industrie waren de diensten vanouds zeer belangrijk voor de Goudse economie. Door zijn gunstige geografische ligging had de stad zich, zoals reeds bleek, tot een belangrijk handelscentrum ontwikkeld. Vooral de markten wisten hun positie in de negentiende eeuw te handhaven. Er waren vier grote kaasmarkten en een grote botermarkt, terwijl ook op de veemarkten in het voor- en najaar druk gehandeld werd.⁵¹ Over de precieze omvang van die handel is over de periode tot 1850 weinig bekend. De groothandel was volgens Büchner rond 1840 niet belangrijk; de scheepvaart evenmin.⁵² Wel was er, zoals in alle steden, een grote en breed geschakeerde middenstand.⁵³

Na 1850 laat de handel op de markten een grillig patroon zien. De zuivelproducten waren populair, de botermarkt kende dan ook stijgende omzetten. Ook op de kaasmarkt werd tot 1875 steeds drukker gehandeld. Na een inzinking in de jaren tachtig tijdens de economische crisis werd dit hoge omzetniveau aan het eind van de eeuw opnieuw bereikt. De veemarkten verging het minder goed. De rundermarkt draaide tot 1865 behoorlijk, maar stortte daarna in door de

concurrentie van de veemarkten in Utrecht, Leiden en vooral Rotterdam. De schapenmarkt kon zich iets beter handhaven. Wel succesvol was de varkensmarkt. De varkenshouderij kwam na 1880 sterk op en Gouda wist daarvan te profiteren.⁵⁴

De scheepvaart rond Gouda nam tussen 1850 en 1890 gestaag toe.⁵⁵ Ook in Gouda zelf kende de scheepvaart in de tweede eeuwheft een duidelijke opleving. Er vestigden zich rederijen in de stad, die zelf beurdiensten onderhielden op Rotterdam. Leiden, Alphen aan den Rijn, Amsterdam en Den Haag. Er waren steeds meer schepen in de vaart die eigendom van Goudse ondernemers waren, wat een impuls moet hebben gegeven aan de Goudse scheepvaartindustrie. Met de opening van het Merwedekanaal in 1889 ontstond vooral voor de grotere schepen een betere en goedkopere route tussen Amsterdam en Rotterdam dan de traditionele die door Gouda leidde. Bij de belangrijkste Goudse sluizen nam de verkeersdrukke na 1890 daardoor af.⁵⁶

De vaarwegen bleven niettemin tot in de twintigste eeuw de belangrijkste handelsroutes. De verbindingen over land waren lange tijd van een povere kwaliteit en werden daarom weinig gebruikt. Er bestond al in het begin van de negentiende eeuw een postwagendienst tussen Rotterdam en Gouda over de straatweg Gouda-Rotterdam. De postwagens namen niet alleen goederen mee, ook personen maakten gebruik van dit weinig comfortabele vervoermiddel. In 1839 werd een nieuwe straatweg tussen Gouda en Bodegraven geopend, die was bedoeld om een betere verbinding met Utrecht en Leiden tot stand te brengen.⁵⁷ Het vervoer over land werd echter pas ingrijpend gemoderniseerd vanaf 1855, toen Gouda op het – nog zeer bescheiden – Nederlandse spoornet werd aangesloten. Dit werd bereikt door een aftakking van de Rijnspoorweg (Amsterdam-Keulen) die tussen Utrecht en Rotterdam werd aangelegd. In de jaren 1870 volgden spoorverbindingen met Den Haag en met Amsterdam, waardoor Gouda zich als het ware als een spin in het spoorwegweb tussen de vier grote steden nestelde. De regionale verbindingen werden in de jaren 1880 verbeterd door de aanleg van de stoomtram tussen Gouda en Bodegraven en Gouda en Oudewater.⁵⁸

Rol van de overheid

De infrastructuur, die vooral na 1850 werd uitgebreid en vernieuwd, was ondenkbaar zonder een actieve rol van de overheid. Ook de gemeente Gouda besteedde jaarlijks de nodige geldsommen aan de verbetering van de infrastructuur, die ofwel in eigen beheer werd uitgevoerd, ofwel werd uitbesteed aan de markt. Die investeringen oefenden een stimulerende invloed op de economie uit. Betere verbindingen maakten goedkoper vervoer mogelijk en dit was voor de bedrijven kostenbesparend. Van gemeentewege werden straten verhard, kaden hersteld, oevers beschoeid, bruggen gebouwd en hersteld, sluizen onderhouden en gemoderniseerd. De straatverlichting vergde ieder jaar duizenden guldens. In de vaarwegen moest ter wille van de scheepvaart voortdurend worden gebaggerd. Vanaf 1832 werd jaarlijks baggerwerk in de IJssel verricht om de aanslibbing in deze rivier tegen te gaan.⁵⁹ Tot 1852 werd samen met Rotterdam de postwagendienst geëxploiteerd. Daarna ging het beheer over in particuliere handen.⁶⁰ Ook in het onderhoud van gemeentelijke eigendommen, gebouwen en monumenten ging heel wat geld om. Het jaarlijks onderhoud aan scholen, stadhuis en torens vond plaats in eigen beheer en bood werk aan talloze schilders en timmerlieden. De bestede gelden voor openbare werken en onderhoud van gemeentelijke bouwwerken besloegen in de periode 1811-1850 ongeveer een kwart van de totale gemeentelijke uitgaven.⁶¹

Hoewel het duidelijk is dat de macht van de lokale overheid door de vestiging van de gecentraliseerde eenheidsstaat in de Franse tijd geleidelijk aanzienlijk was afgenomen, was het gemeentebestuur nog steeds in staat invloed uit te oefenen op het lokale en regionale economisch klimaat. Dit blijkt ook uit de regelgevende bevoegdheden die de gemeenten bezaten. De ondernemers waren voor het verkrijgen van allerlei vergunningen afhankelijk van 'het stadhuis', zoals voor een bouwvergunning. De lokale autoriteiten voerden ook de in 1875 ingevoerde Hinderwet uit, die de vestiging van ondernemingen of installatie van machines die geluidshinder of andere overlast veroorzaakten, aan een vergunning bond.

In Gouda hadden de autoriteiten aan de vergunningsprocedure het nodige werk, want tussen 1876 en 1900 werden een kleine vierhonderd aanvragen ingediend. Omwonenden konden in een openbare zitting bezwaren inbrengen, waarna de gemeentebouwmeester advies uitbracht en het gemeentebestuur een beslissing nam. Veel angst hoefden de betrokken ondernemers daarvoor niet te hebben, want in 98% van de gevallen werd de vergunning verleend.⁶² Stukken uit de periode 1876-1881 laten zien dat er in deze jaren weinig bezwaren werden ingediend, reden waarom de vergunning vrijwel steeds werd verleend, overigens onder het goedkeurend oog van de gemeentebouwmeester, want diens advies was stevast positief. Wel werd aan de vergunningverlening soms specifieke voorwaarden verbonden, die in enkele gevallen waren geïnspireerd door de ingediende bezwaren. Zo werd bij een vergunningaanvraag in 1879 voor de installatie van een stoomwerktuig voor de aandrijving van draai- of forceerbanken als bezwaar aangevoerd dat hierdoor een naast het bedrijf gelegen bleekveld onbruikbaar zou worden. Daarom werd de bouw van een schoorsteen geëist. De gemeente nam die eis in zijn vergunningverlening over.⁶³ De gemeente maakte het de bedrijven in de Hinderwetprocedures dus niet al te moeilijk, maar kon toch wel de belangen van de omwonenden laten meewegen.

Van belang was ook het belastingklimaat in de gemeente, maar dan vooral tot 1865. Hoewel er in 1806 al veel lokale accijnzen waren afgeschaft, bleef er nadien nog een aantal bestaan. Die heffingen hadden een prijsverhogend effect op de belaste consumptiegoederen en remden de afzet ervan. De gemeente kon er echter moeilijk buiten, want de gemeentelijke inkomstenstroom bestond voor 60-70% uit accijnzen en andere indirecte belastingen.⁶⁴ Deze laatste waren hoofdzakelijk retributies (heffingen) voor het gebruik van gemeentelijke voorzieningen, zoals brug-, kaai- en havengelden. Gouda kende in de jaren vijftig nog een lokale accijns op het gemaal, die bij de afschaffing van alle lokale accijnzen in 1865 sneuvelde. De ruimte voor een eigen fiscaal beleid werd daardoor een stuk kleiner. De talloze lokale retributies verdwenen echter allerm minst van het toneel. Bedroeg het aandeel van accijnzen en retributies in de gemeentelijke opbrengsten in de jaren vijftig en zestig ongeveer 60%, na 1865 maakten retributies daar nog altijd rond 30% van uit.⁶⁵ Zo waren lokale kostprijsverhogende belastingen en heffingen dus wel gereduceerd, maar zeker niet gemarginaliseerd.

De gemeentelijke overheid trad ook op als werkgever van het ambtelijk apparaat en van andere functionarissen die betaald werden uit de gemeentekas. In de eerste helft van de negentiende eeuw was dit een beperkte groep. De gemeente besteedde daarnaast ieder jaar geld aan een groot aantal subsidies. Een deel daarvan vloeide voort uit wettelijke verplichtingen, zoals de subsidies voor het openbaar lager onderwijs. De uitvoering van de armenzorg lag ook ten dele in gemeentelijke handen.⁶⁶

Rechtstreekse subsidiëring van bedrijven vond slechts bij uitzondering plaats.⁶⁷ Dat paste

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

ook niet in een tijd waarin door de invloedrijke liberale denkbeelden een sterke overheidsbemoeienis met het bedrijfsleven onwenselijk werd gevonden. Wel spande het gemeentebestuur zich bij de hogere overheden in om de belangen van het lokale bedrijfsleven te bepleiten, waarbij vooral de door de Goudse bedrijven ondervonden hinder van de belastingen en invoerrechten aan de orde kwamen.

Eind jaren vijftig begonnen de gemeentelijke uitgaven te stijgen en aan het eind van de eeuw bedroegen ze rond de drie-en-een-halve ton. Ze lagen toen dus meer dan driemaal zo hoog als in de eerste eeuwhelft. Dit lijkt meer dan het is, want de inflatie nam na 1850 duidelijk toe; maar houdt men daarmee rekening, dan lag het uitgavenpeil toch duidelijk boven dat van de eerste helft van de eeuw. Dat is ook niet verbazingwekkend, want de gemeentelijke overheid nam vooral na 1870 steeds meer taken op zich. Er was door de economische bloei ook meer geld beschikbaar. Het aantal functionarissen dat door de gemeente werd betaald steeg aanzienlijk, vooral in het onderwijs, de gezondheidszorg en het beheer van infrastructurele werken.⁶⁸ De uitgaven voor openbare werken en stadseigendommen stegen mee, maar bleven procentueel in de jaren zestig, tachtig en negentig rond een kwart van de uitgaven schommelen. In de jaren vijftig en zeventig lagen zij procentueel wat hoger. In de jaren vijftig waren er enkele grote projecten die geld opslokten, zoals de verbetering van de weg naar de Zuidplaspolder en de uitdieping van de Gouwe. Daarnaast werd er steeds meer geld besteed aan verbeterings- en onderhoudsprojecten. Eind jaren vijftig begon een groot herstelprogramma van straten en pleinen dat in de jaren zestig werd voortgezet. Toen werden ook kaden en beschoeiingen aangepakt. Van groot belang voor de scheepvaart was de vervanging van een aantal oude stenen bruggen door ijzeren en draai-bruggen. Grote bouwprojecten werden gefinancierd, zoals het Post- en Telegraafkantoor (1871). In de jaren vijftig werd begonnen met de aanleg van een gasnet. Dit werd in de jaren negentig sterk uitgebreid toen het aantal particuliere gasverbruikers snel steeg. In 1883 werd een waterleidingnet aangelegd.⁶⁹

Er veranderde meer na 1850. De groeiende invloed van de overheid kreeg niet alleen gestalte in meer regelgeving en meer gemeentelijk personeel. Door de exploitatie van basisgoederen als energie en water in eigen hand te nemen kreeg de gemeente een belangrijke rol als ondernemer. Met de oprichting en het beheer van nutsbedrijven kon zij het economisch leven directer beïnvloeden dan voor 1850. Met de levering van gas, leidingwater en vanaf 1907 elektriciteit drong de modernisering niet alleen door tot de Goudse huishoudens, ook de productieprocessen in de bedrijven veranderden daardoor ingrijpend. De communicatie verliep veel sneller door de komst van de telefonie die mogelijk werd door de opening van een gemeentelijke telefoondienst in 1897. Van deze producten en voorzieningen werd het gas het eerst geïntroduceerd.

In 1853 besloot de gemeente gasverlichting in te voeren, een kwarteeuw nadat in Nederland de eerste gasfabrieken van de grond waren gekomen. De Goudse gasfabriek die het benodigde gas moest leveren, werd niet door de gemeente geëxploiteerd maar door de Amsterdamse ondernemers Westerman en Robbé. De twee zakenlieden vervaardigden in licentie zogenaamd 'oeconomisch gas', dat was gemaakt uit steenkoolgruis, turf, afval van olie, vet, hars en teer. Dit gas zou veel helderder licht geven dan het gebruikelijke steenkoolgas, zo was toegezegd. Helaas vielen kwaliteit en prijs van het oeconomisch gas in de praktijk tegen en daarom schakelde men rond 1860 over op het traditionele steenkoolgas. Daarmee waren niet alle problemen opgelost, want het bestaande leidingnet was niet berekend op de verhoogde druk die nodig was voor dit

Steenfabriek langs de Hollandse IJssel.

gas. De animo voor particulieren om op het gasnet te worden aangesloten was dan ook gering, het aantal klachten daarentegen groot.

In 1887 ging de exploitatie van de gasvoorziening met de oprichting van een gemeentelijke gasfabriek over in gemeentelijke handen.⁷⁰ Daarin ging Gouda mee met de landelijke trend: overal werden gemeentelijke nutsbedrijven opgericht, die de levering van gas, water en later elektriciteit in eigen hand namen. Daaraan lagen vooral financiële motieven ten grondslag. In verband met het wegvallen van de inkomsten uit de lokale accijnzen en veranderingen in de financiële verhoudingen tussen rijk en gemeente zochten veel gemeenten naar nieuwe bronnen van inkomsten. De exploitatie van een gemeentelijk nutsbedrijf belooft veel geld op te brengen en was daarom aantrekkelijk.⁷¹ Ook in Gouda heeft dit een belangrijke rol gespeeld. Nadat het bedrijf in handen van de gemeente was gekomen werd het grondig gemoderniseerd. Er werd veel geïnvesteerd in nieuwe machines en het personeel werd uitgebreid. Om het gasverbruik door particulieren te stimuleren werd in 1888 besloten de aanleg van gasleidingen in woningen tegen billijk tarief aan te bieden. Ook de gasprijs was niet hoog en daalde nog in de jaren negentig. Het aantal particuliere gasverbruikers steeg van 348 in 1887 tot ongeveer 1.300 in 1900, waarmee Gouda landelijk gezien in de pas liep.⁷² Ongeveer de helft daarvan gebruikte kookgas voor huishoudelijk gebruik, de rest van het gas werd door bedrijven voor de verlichting of als energiebron aangewend.

Na 1880 werd in een groeiend aantal bedrijven een gaskrachtsmotor geplaatst.⁷³ De gasmotor was in de jaren zestig uitgevonden en was nadien sterk verbeterd. Aanschaf van de gaskrachtsmotor was aantrekkelijk. Hij was goedkoper, gemakkelijk te bedienen, snel in werking te stellen en te stoppen, gemakkelijk te monteren en door zijn handzamer formaat in kortere tijd te installeren dan de stoommachine. Daarom was hij vooral voor kleine bedrijven een uitkomst.⁷⁴ Voor de straatverlichting werd in Gouda tot in de twintigste eeuw gas als exclusieve energiebron gebruikt. Toch werd deze verlichting ingrijpend verbeterd door de installatie van gasgloeikousjes. Deze Oostenrijkse uitvinding gaf een veel helderder licht. In Gouda werden de gloeikousjes rond 1900 massaal toegepast.⁷⁵

Dit was vermoedelijk de reden dat elektrische verlichting in Gouda toen nog geen toepassing vond. Rond 1880 was het elektrisch licht in Nederland geïntroduceerd. Pas in 1907 werd in Gouda een Gemeentelijk Energiebedrijf opgericht en vond de elektrische stroomvoorziening

langzamerhand ingang. Met het verdwijnen van de gasverlichting verdwenen ook de gaslantaarnopstekers uit het straatbeeld.⁷⁶

Een tweede belangrijk basisproduct dat door de gemeente werd geleverd, was leidingwater. In 1883 opende de Goudsche Waterleidingmaatschappij een waterleidingnet in de stad. Na twee jaar waren er al meer dan duizend percelen op aangesloten,⁷⁷ in 1900 viermaal zoveel.⁷⁸ De leverantie van schoon leidingwater was van cruciaal belang voor een betere hygiëne en een betere volksgezondheid. Waar leidingwater voorhanden was, zoals in Amsterdam, liep de sterfte ten gevolge van cholera sterk terug.⁷⁹ Dit maakte waarschijnlijk op het Goudse gemeentebestuur zoveel indruk, dat in Gouda eveneens in deze voorziening werd geïnvesteerd. Water uit de kraan werd tevens onmisbaar voor steeds meer Goudse huishoudens. Maar ook het bedrijfsleven, in het bijzonder de wasserijen en blekerijen, profiteerde van de constante stroom van zuiver water. Dit maakte de bedrijfsvoering efficiënter, want nu was men niet meer afhankelijk van het veel minder zuivere sloot- of grachtwater.

Innoverende ondernemers

Voor een modernisering van een economie, zoals die zich in Gouda na 1850 langzamerhand aftekende, waren niet alleen een goede infrastructuur, constante levering van energie en water en een adequate belasting- en regelgeving belangrijk.⁸⁰ Er moesten ook ondernemers zijn die inspeelden op de vraag naar bepaalde producten en hun productieapparaat daarop inrichtten. Daarbij was niet alleen de opvoering van de productiviteit door middel van mechanisatie, maar ook de ontwikkeling van nieuwe producten essentieel. Reeds bleek dat er een aantal opvallende bedrijven doorbraken die door grootscheepse en voortdurende investeringen nieuwe producten op de markt brachten, die een succes waren. Bij twee van deze bedrijven wordt nader stilgestaan. Dit zijn zeepziederij Viruly en de succesvolste nieuwkomer onder de Goudse bedrijven, de Stearine Kaarsenfabriek.

Zeepziederij Viruly was, zoals bleek, een van de weinige innoverende Goudse bedrijven in de eerste eeuwhelft. Het bedrijf ('De Hamer') verging het ook na 1850 lange tijd niet slecht, omdat de blekerijen veel van hun schoonmaakmiddelen bij de zeepziederij kochten. Maar Viruly moet bepaald niet zonder zorgen zijn geweest, want het bedrijf kreeg rond 1850 te maken met een accijns op zeep, die opliep tot 50% van de kostprijs. Door de hoge prijzen gingen veel wasserijen zelf zeep maken. Dit deden zij met oleïne, die vanaf de jaren tachtig van de Stearine Kaarsenfabriek werd gekocht. Daarmee werd vervolgens olie- en loogzeep gemaakt.⁸¹ Daarnaast kregen de zeepproducten concurrentie van 'nep'zepen. Zo kwamen er surrogaten zoals houtzeep op de markt. Andere producenten in de onechte zepen maakten veel gebruik van aardappelmeel dat met loog was gezwollen, zodat het als vulmiddel voor de zeep kon dienen. Toch leek Viruly's bedrijf niet erg te lijden onder de hogere lasten en de heviger concurrentie. Hij investeerde constant in zijn fabriek en plaatste bijvoorbeeld een gasinstallatie voor verlichting. In 1862 kreeg het bedrijf een eervolle vermelding op de internationale tentoonstelling in Londen voor de bewerking van zachte zeep.

Nadat zoon Th.P. Viruly in 1878 de leiding van zijn vader, M. Viruly, had overgenomen bleven de investeringen in het bedrijf hoog. Geen wonder, want de vraag naar zeep groeide door de stijgende welvaart en het grotere assortiment zepen dat dankzij de betere productietechnieken kon worden gefabriceerd, vond gretig aftrek. Naast de traditionele zachte zeep werd in deze pe-

riode de harde huishoudzeep bij het grote publiek populair. Tussen 1885 en 1890 werd het aantal Nederlandse zeepziederijen dat harde zeep maakte, met 50% uitgebreid. Viruly speelde in op deze marktontwikkelingen. In 1882 kwam er een tweede stoommachine bij voor de verhitting in de ziedketels. Daarnaast ging het bedrijf ook harde zeep maken.⁸² Na een langdurige florissante periode kwam het bedrijf aan het eind van de eeuw in de problemen. Met de gemeente ontstonden conflicten over uitbreidingsplannen in de binnenstad. Doordat de gemeentelijke autoriteiten deze plannen weigerden goed te keuren werd de onderneming in haar groeiomogelijkheden belemmerd. Maar er ontstond waarschijnlijk ook gebrek aan liquide middelen voor de beoogde nieuwbouw. Viruly besloot daarom in 1900 zijn bedrijf te verkopen aan de Stearine Kaarsenfabriek. Hij had met dit bedrijf al banden, omdat hij er commissaris van was en daardoor wist hij waarschijnlijk dat de directie van plan was een eigen zeepafdeling op te richten. Met de verkoop van zijn onderneming aan de Kaarsenfabriek zal Viruly hebben ingeschat dat zijn bedrijf hier in goede handen was.⁸³

Dat de Kaarsenfabriek zo'n prominente positie had verkregen zullen de oprichters met genoegen hebben geconstateerd. In 1853 richtten A. Schoneveld van der Cloet, D.W. Westerbaan en A.A.G. van Iterson een vennootschap op onder de naam Schoneveld, Westerbaan en Co. Schoneveld en Westerbaan leidden de aardappelstroopfabriek, die als een van de eerste bedrijven in Gouda stoomkracht gebruikte. Omdat zij zoveel mogelijk de aardappelen vers wilden verwerken lag het bedrijf in de zomer stil. De twee fabrikanten zochten dan ook naar mogelijkheden om de dure stoommachines ook in de zomerperiode te laten draaien. Van Iterson meende dat de productie van stearinekaarsen daarvoor geschikt was. Schoneveld en Westerbaan zagen wel wat in het plan en gedrieën fourneerden zij het kapitaal. Het nieuwe bedrijf maakte een hoopgevende omzet en het driemanschap besloot de investeringen fors uit te breiden. In 1858 werd een Naamloze Vennootschap opgericht onder de naam De Stearine Kaarsenfabriek Gouda. Er werden twee directeuren benoemd: G. Wachter en A.A.G. van Iterson.

Van Iterson was een opvallende figuur in dit gezelschap. Ervaring als ondernemer had hij niet. Wel had hij al een lange loopbaan als apotheker achter de rug.⁸⁴ In dit vak maakte hij enige naam als bewerker van een farmaceutisch handboek.⁸⁵ Daarnaast was hij goed op de hoogte van de ontwikkelingen in de scheikunde; hij had tijdens zijn studie in Utrecht ook colleges in dit vak gevolgd. Vooral onderzoek van Franse scheikundigen naar de samenstelling van vetten had zijn aandacht getrokken. In de jaren 1810 en 1820 had de chemicus M.E. Chevreul op dit terrein naam gemaakt. Chevreul had ontdekt dat alle dierlijke vetten opgebouwd zijn uit een combinatie van glycerine en vetzuren als margarine, oliezuur en stearinezuur. Omdat stearine

Stearine Kaarsenfabriek Gouda, opgericht aan de Hoge Gouwe in 1853, werd in 1858 verplaatst naar de Schielands Hoge Zeedijk/bet Buurtje.

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

een hoog smeltpunt heeft leek dit een veelbelovende grondstof voor het maken van een kaars die, anders dan de toen veel gebruikte smeerkaars, niet walmde of droop. Het lukte Chevreul inderdaad om samen met zijn collega J.L. Gay-Lussac een stearinekaars te ontwikkelen. Door verwijdering van de glycerine door middel van verzeeping, toevoeging van zwavelzuur en uitpersing van de oliezuur uit het mengsel bleef de stearine over. Dit procédé werd door A. de Milly en Mortard verbeterd, waarbij ook het gieten van kaarsen werd geïntroduceerd. Dit laatste vergemakkelijkte de mechanisatie van de productie. Daarmee was de weg vrij voor de massaproductie van de verbeterde stearinekaars. Ook in Nederland kwam de nieuwe kaars in productie. In de jaren 1850 daalden door het gebruik van een nieuwe goedkope grondstof, palmolie, en dankzij toepassing van verdere innovaties in het productieproces de productiekosten zeer. Dankzij de technologische vervolmaking groeide de omzet van de stearinekaars tot de jaren 1870 explosief, waarbij er ook steeds meer kaarsen werden uitgevoerd.

Van Iterson wist dus dat hij niet aan een ongewis avontuur begon. Zijn fabriek ging een product maken dat al een kwarteeuw van verbeteringen achter de rug had en dat een commercieel succes was gebleken. Het nieuwe procédé – waarbij dus palmolie werd gebruikt dat vervolgens werd verzeept en gedestilleerd – werd nu door Van Iterson gekocht van het Belgische bedrijf De Roubaix, Jenar en Co. De Belgische onderneming leverde ook de apparatuur en het personeel om de apparaten te installeren. Het bedrijf had een moeizame start. Geschikt personeel was moeilijk te krijgen. Op een aandeelhoudersvergadering kregen de aanwezigen te horen: ‘in heel Nederland konden wij geen man vinden die lood met de vlam kan solderen. Wij moesten daartoe iemand uit België laten komen’. Maar na forse kapitaalinjecties in 1860 en 1861 liepen de zaken voorspoediger.⁸⁶ De omzet groeide snel, ook door de grootscheepse exporten en de directie moest telkens meer personeelsleden aantrekken. Afgaande op de uitgekeerde dividenden moesten de winsten groot zijn geweest. Naast kaarsen werden er ook stearinekoeken gemaakt, vooral voor de buitenlandse markten, die hun eigen kaarsenindustrie met hoge invoerrechten afschermden. Met de producten werden verschillende prijzen behaald, wat ze een imago van hoge kwaliteit verschafte. Van Iterson bleef lid van de directie tot 1880, toen hij op 75-jarige leeftijd aftrad. Als eerbetoon kreeg hij de titel ‘honorair adviseur’.⁸⁷

Tot in de jaren 1880 bleef het oorspronkelijke Belgische procédé gehandhaafd. Maar door de steeds grotere omzet was het productieapparaat sterk gegroeid. In 1896 waren er niet minder dan dertien stoommachines in bedrijf.⁸⁸ Deze waren vooral nodig omdat er steeds meer producten werden gemaakt. Toen de stearinekaars en het halffabriekaat stearine door prijsdalingen minder winst opleverden, wist men ook de nevenproducten oleïne en glycerine met succes af te zetten. De oleïne vond zijn weg naar de wollenstoffen- en zeepindustrie en de glycerine werd veel gebruikt in de cosmetica-industrie, de farmaceutische industrie en later de textielindustrie. In 1898 werd een installatie voor de zuivering van glycerine in werking gesteld. De nevenproducten waren langzamerhand hoofdproducten geworden: in 1900 overtrof de omzet die van de kaarsen en de stearine. Vooral voor de export waren de nevenproducten veel belangrijker geworden dan de stearinekaarsen.⁸⁹

In de jaren zeventig was een nieuwe grondstof voor kaarsen, paraffine, op de markt verschenen. Paraffine bleek door zijn lage prijs zeer in trek. De Goudse fabrikanten negeerden jarenlang de minderwaardig geachte paraffinekaars – volgens de directie ‘riekt’ de paraffinekaars ‘onaangenaam en kromt zich bij enigszins hoge temperaturen’ –, maar omdat het kostenvoordeel zo groot bleek, ging zij in 1893 overstag. Naast de ‘echte’ Gouda-kaarsen op stearinebasis ging

men ‘compokaarsen’ maken, die bestonden uit een mengsel van stearine en paraffine.⁹⁰ Daarnaast wist men kostenbesparingen te bereiken door enkele toeleveringsbedrijven op te kopen. In 1885 werd een kistenfabriek opgericht die pakkisten ging maken voor de Stearine Kaarsenfabriek. In 1898 zette het kaarsenbedrijf een eigen pittenfabriek op, waardoor de aankoop van kaarsenpitten van de Goudse kaarsenpittenfabriek overbodig werd.⁹¹

De Goudse Stearine Kaarsenfabriek was de grootste success-story van de negentiende-eeuwse Goudse industrie. Een voorloper was het bedrijf niet en bijzonder innovatief was het ook niet. Van Iterson, zijn mededirecteuren en zijn opvolgers, ontwikkelden niet veel eigen producten of productiemethoden. Liever wachtten zij tot er al elders commercieel succes met een nieuwe vinding was behaald totdat zij deze, soms tegen wil en dank, zelf overnamen. Maar door het aanbod aan producten steeds tijdig te vernieuwen en te verbreden wisten zij de fabriek als een van de grootste chemische bedrijven in Nederland de twintigste eeuw in te loodsen.

Gouda in de twintigste eeuw: een ‘nijvere’ stad

‘Groot is het aantal der heerenhuizen, die in deze gemeente aan straten, pleinen en plantsoenen zijn gebouwd, maar de roem der firma wordt gedragen door die grootsche werken als de waterleiding te Delft, de watertorens te Enschedé en Nieuwer-Amstel, het complex moderne pakhuisen van het Blauwhoedenveem, het Vriezenveem, het Nederlandsche Veem, de gebouwen voor de Holland-Amerikalijn, de kolossale petroleum-inrichtingen aan de Rotterdamsche haven en de talrijke groote werken verricht voor de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, om van het werk in het buitenland niet te spreken’. Ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van het Goudse aannemingsbedrijf H.J. Nederhorst stak de *Goudsche Courant* op 1 januari 1912 uitbundig de loftrumpet over de directeur-eigenaar. ‘De inwoners dezer gemeente kunnen trotsch zijn op zulk een medeburger, die bij zijn stijgen op den maatschappelijke ladder is gebleven de man van grooten eenvoud, die jegens ouden van dagen, zieken en zwakken, zijn roeping van mensch heeft verstaan’, aldus de krant.

Of ze nu trots waren of niet, alle Gouwenaars in die tijd kenden Nederhorst en wisten dat hij een belangrijke rol speelde in het economisch leven van de stad. Niet alleen was hij als grote aannemer de voornaamste vertegenwoordiger van een van de belangrijkste bedrijfstakken van Gouda, de bouwnijverheid, ook was hij in het begin van de twintigste eeuw een aantal jaren actief als stadsbestuurder in de functie van wethouder van Publieke Werken.

Het aannemingsbedrijf Nederhorst, dat in het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw uitgroeide tot een van de grootste bouwondernemingen van Nederland, bleef na het jubileumjaar nog lange tijd een belangrijk stempel drukken op de Goudse economie. Mede door de aanwezigheid van Nederhorst werd Gouda een stad met een sterk ontwikkelde bouwnijverheidssector. Vanzelfsprekend waren er in deze conjunctuurgevoelige bedrijfstak verscheidene ups en downs maar in de twintigste eeuw behoorde de bouwnijverheid steeds tot de belangrijkste bedrijfstakken van de gemeente. Gouda was de afgelopen eeuw dan ook vooral een ‘nijvere’ stad. En nog steeds: tot voor kort werkte ruim een derde van de beroepsbevolking in industriële bedrijven. Tweevijfde hiervan was werkzaam in de bouw.

Historische Vereniging Die Goude

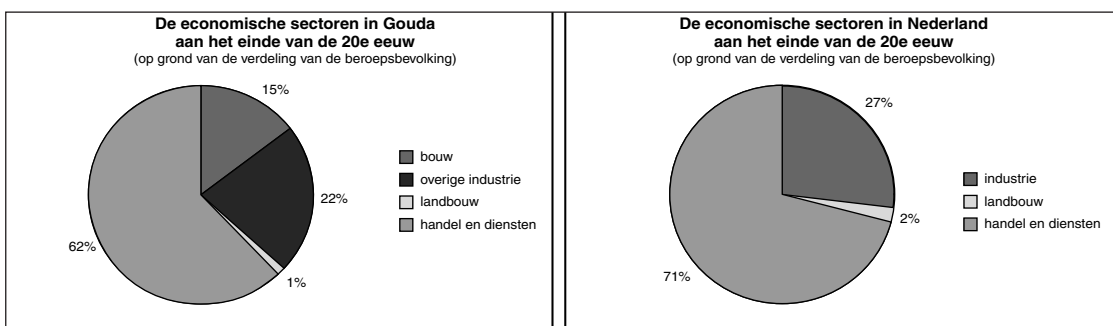
VERVAL EN HERSTEL

Betoging tegen de duurte op 14 juni 1916 op de Markt.

In de eerste helft van de twintigste eeuw stond de economie van de stad nog sterker in het teken van de industriële nijverheid. In 1950 werkte meer dan tweederde van de plaatselijke beroepsbevolking in een van de ruim 940 industriële bedrijven die op dat moment in de stad waren gevestigd. Het overige derde deel vond werk in de handels- en dienstensector.⁹² Deze laatste sector telde echter wel meer bedrijfstellingen dan de industriële tak van de lokale economie. Zo bezien was het belang van handel en diensten ook destijds al aanzienlijk. Niet zo vreemd, gezien de eeuwenoude ‘marktfunctie’ van Gouda. Maar gedurende de eerste decennia van de twingste eeuw werd het belang van deze functie meer en meer overschaduwed door de industrie. De grote betekenis van de Goudse nijverheid in deze periode wordt nog duidelijker wanneer de Goudse economie wordt vergeleken met andere Zuid-Hollandse steden. In 1930 heeft Gouda de hoogste industriële concentratie van heel Zuid-Holland, slechts op afstand gevolgd door de nummers twee en drie van de provincie, te weten Schiedam en Delft.⁹³

Figuur 1. De economische sectoren in Gouda en Nederland eind 20ste eeuw.⁹⁴

De bouwnijverheid: Nederhorst, HBG en Gouda

Het ook in die tijd al forse aandeel van de bouwnijverheid in de plaatselijke economie speelde hierbij een belangrijke rol. Naast Nederhorst waren er in de eerste helft van de twintigste eeuw nog enkele andere grote aannemers in Gouda gevestigd. In de grond-, water- en wegenbouw-sector, de bouwsector, waarin Nederhorst het sterkst aanwezig was, waren er nog drie andere bouwondernemingen van behoorlijke omvang. De vier samen hadden in 1930 meer dan 380 werknemers in dienst, bijna 40% van de totale beroepsbevolking in de Goudse bouwnijverheid.⁹⁵

Doordat Gouda deze ondernemingen binnen de stadsgrenzen had was het belang van de bouwnijverheid in de gemeente een stuk groter dan in andere steden van vergelijkbare omvang. Volgens stadsmonograaf H.F. Wessels was dit verhoudingsgewijs grote belang van de bouwnijverheid in Gouda wellicht ook toe te schrijven aan de goede naam die veel inwoners van de Krimpenerwaard hadden als grondwerkers. Een aantal van hen had zich als kleine baas in Gouda gevestigd en zij trokken andere Krimpenerwaarders aan als arbeiders.⁹⁶

Eén zo'n 'kleine baas', weliswaar niet afkomstig uit de Krimpenerwaard maar uit Breukeken,⁹⁷ was de timmerman H.J. Nederhorst. Hij was de oprichter van het gelijknamige aannemingsbedrijf dat zo'n grote rol zou spelen in de lokale economie. In 1932 bestond het bedrijf ('De N.V. tot Aanneming van Werken, voorheen H.J. Nederhorst') zestig jaar. Een anonieme auteur schreef toen in een herdenkingspublicatie: 'Bouwen en niet versagen! Dat is immers de plicht van elk mensch in deze tijden van twijfel en onzekerheid. Bouwen ... aan zichzelf en aan de maatschappij. Welaan dan, met geestdrift, met moed, met nieuwe energie zullen wij na deze korte wijle, waarin wij een blik op het verleden hebben geworpen, de toekomst tegemoet gaan en voortgaan met bouwen'.

Zes decennia eerder, in 1872, kocht de toen 24-jarige timmerman H.J. Nederhorst een klein kantoor, een werkplaats, een aantal loods en een erf aan de Turfmarkt H no. 229. Eén van zijn eerste grote werken was in 1876-1877 de aanbouw van het Weeshuis aan de Groeneweg-kant. Een zware klus omdat alles destijds nog met de hand ging. Heimachines had men niet, die werden pas rond 1880 aangeschaft. Dit hield in dat de aannemer veel mensen moest inschakelen om het werk te klaren. Bij dit soort projecten had hij al gauw een honderd man aan het werk: timmerlieden, metselaars en vooral veel 'sjouwerlui'. Velen van hen werkten overigens slechts op tijdelijke basis. Maar met het groeien van de onderneming nam ook het vaste personeelsbestand in de loop van de jaren toe. Hetzelfde gold voor het bedrijfsoppervlak. Na een eerste bedrijfsuitbreiding in 1886 door de aankoop van een loods aan de Turfsingel, de zogenoemde 'Kuiperij' (die in 1904 werd verkocht aan de 'N.V. Koninklijke Stearine Kaarsenfabriek'), kocht Nederhorst in 1895 een houthandel, 'De Hoop', te Stolwijkersluis, welke werd afgestoten in 1907. In 1904 ten slotte werd 'De Knip' aan Nederhorsts bezit toegevoegd, een groot terrein bij de Kromme Gouwe waar hij een opslagplaats vestigde. De Knip werd ingericht tot een centraal distributiecentrum met timmermanswerkplaats, smederij, zagerij, houtloodsen, garages, balkengat en stellingloods. Van hieruit werden alle bouwprojecten van het aannemingsbedrijf van materialen voorzien.⁹⁸ En dat werden er steeds meer.

Het uitgebreide netwerk van Nederhorst heeft daarbij ongetwijfeld geholpen. Zo was hij bestuurslid van het Bestedelingenhuis en van de Werkinrichting tot Wering der Bedelarij, kerkvoogd van de hervormde gemeente en lid van de restauratiecommissie van de Sint-Janskerk. Ook was hij nog lid van de Staatscommissie tot Bestrijding van Werkloosheid. Daarnaast was Nederhorst actief in belangenverenigingen in de bouwwereld. Hij was onder meer oprichter van

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

de afdeling Gouda van de Nederlandschen Aannemersbond en oprichter van de Internationale Maatschappij tot Aanneming van Werken. Zijn meest opmerkelijke – en vermoedelijk ook meest lucratieve – nevenfunctie was die van wethouder van Publieke Werken, een positie die hij tot tweemaal toe bekleedde, eerst van 1901 en 1905 en de tweede keer van 1905 tot 1910. Op initiatief van Nederhorst besloot de gemeenteraad onder meer tot bebouwing van de Crabethstraat en tot de demping van een gedeelte van de Breevaart, waardoor de Krugerlaan is ontstaan.⁹⁹ In november 1913, het jaar waarin hij werd gekozen tot lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, overleed Nederhorst. Met ingang van 1 januari 1914 werd de 'N.V. tot Aanneming van Werken, voorheen H.J. Nederhorst' opgericht. Het eerste jaar zonder de oprichter begon gelijk slecht, want in de zomer van dat jaar brak de Eerste Wereldoorlog uit. De oorlog had op de activiteiten van het bedrijf een verlamdende invloed. De economische situatie was over het algemeen slecht en materiaal was nauwelijks te koop.¹⁰⁰ Na de oorlog ging het al weer snel beter. De deelname aan omvangrijke bouwprojecten als het metronet in Rotterdam en het Centraal Station in Den Haag zorgden voor een spoedig herstel.

Verdere expansie van de onderneming vond plaats buiten Nederland. De vennootschap richtte onder andere werkzaamheden voor de Bataafsche Petroleum Maatschappij in Nederlands-Indië. Daarnaast werd, in 1929, op Curaçao een bijkantoor geopend. In de jaren die volgden werden hier onder meer gouvernementswoningen, een radiostation en een ziekenhuis gebouwd. De materialen hiervoor werden in Gouda gereedgemaakt en vanuit Nederland verscheept. Een moeilijkheid was echter het vinden van arbeidskrachten. Deze waren op Curaçao nauwelijks aanwezig. Vakpersoneel moest dan ook uit Nederland komen. Desondanks lukte het de onderneming om op Curaçao een behoorlijke organisatie van de grond te krijgen.¹⁰¹ Toen in 1940 door de Duitse bezetting de activiteit van het Nederlandse deel van de onderneming praktisch stil kwam te liggen, ontwikkelde de dochtermaatschappij zich bijzonder sterk. En nadat in 1945 met de wederopbouw in Nederland een begin werd gemaakt, was het de dochter, die het benodigde kapitaal ter beschikking kon stellen.¹⁰² De eerste tien jaar na de oorlog werden gebruikt om het Nederlandse bedrijf verder te ontwikkelen en een duidelijke plaats te geven in de Nederlandse bouwwereld. Het zwaartepunt hierbij lag voornamelijk in de sector weg- en waterbouw.¹⁰³

In deze periode werd de onderneming nog steeds geheel of gedeeltelijk door de familie Nederhorst geleid. Dit bleef zo tot 1964. In dat jaar werd het familiebedrijf omgezet in een beursgenoteerde onderneming: de Holdingmaatschappij Verenigde Bedrijven Nederhorst (Nederhorst United) N.V. met als dochters de N.V. tot Aanneming van Werken v/h H.J. Nederhorst en N.V. Bouwmaatschappij Nederhorst Curaçao. Sindsdien maakte de onderneming een enorme groei door. In 1966 werd begonnen met de opbouw van de staalpoort en in 1968 werd het bouwgedeelte van Nederhorst uitgebreid. In het jaar dat volgde was sprake van een winstdaling. Tegenvallers in de bouw konden niet gecompenseerd worden met opbrengsten uit de staalsector, aangezien men daar volop aan het reorganiseren was. Toch ging Nederhorst in 1969 door met het overnemen van andere bedrijven. In 1970 was de winst weer op het oude niveau. Kort daarop meldde de leiding in het personeelsblad van het bedrijf: 'Onze eerste taak in de komende vijf tot tien jaar is van Nederhorst een complete bouwgroep te maken, die nationale en internationale concurrentie het hoofd kan bieden'.¹⁰⁴ Het was dan ook niet vreemd dat in 1972 de staalpoort opnieuw sterk werd uitgebreid, wat de omzet flink deed stijgen.¹⁰⁵

In 1975 behoorde de Verenigde Bedrijven Nederhorst N.V. tot de grootste bouwonderne-

mingen van Nederland. Het aantal werknemers bedroeg meer dan 16.000 en de omzet was meer dan een miljard gulden.¹⁰⁶ De leiding van Nederhorst was op dat moment in handen van A.M. Schreuders. Het bedrijf groeide onder zijn leiding zeer snel. Schreuders was reeds sinds 1936 in dienst van Nederhorst. In eerste instantie was hij werkzaam op Curaçao, vanaf 1956 werd hij opgenomen in het directieteam. Schreuders streefde naar een groot, internationaal en geïntegreerd bouwconcern. Hij was van mening dat Nederhorst op den duur alleen zou kunnen bestaan als de onderneming groot was, zich daarbij niet alleen op Nederland richtte en in staat was veel van de bij het bouwen noodzakelijke handelingen in eigen beheer uit te voeren.¹⁰⁷ In deze visie was het noodzakelijk over een sterke staalconstructiesector te beschikken. Deze doelstellingen werden vooral getracht te verwezenlijken door het overnemen van andere bedrijven. Dit gebeurde onder andere door middel van aandelentransacties van bedrijven die aan reorganisatie toe waren.¹⁰⁸

Hoewel het beleid van Schreuders op het eerste oog succesvol leek, bleek de schijn te bedriegen. Van een gezonde onderneming was geen sprake. Dit kwam pijnlijk aan het licht toen in 1973 de oliecrisis uitbrak. De verliezen namen vanaf dat jaar snel toe. Omdat de banken geen leningen meer verstrekten moest eind 1974 bij het ministerie van Economische Zaken voor financiële steun worden aangeklopt. De Nederlandse overheid kwam het noodlijdende bedrijf in mei 1975 te hulp met aanvullende leningen. Daarnaast werd het toenmalige concern OGEM gevraagd of het belangstelling voor Nederhorst had. Dat was inderdaad het geval, al was de belangstelling vooral gericht op de bouwondernemingen. De bouwpoort van Nederhorst werd daarop ondergebracht in een nieuwe onderneming, waarin de overheid en OGEM ieder 50% belang hadden. Op die manier ontstond OGEM Nederhorst Bouw (ONB). De directie van ONB was in handen van OGEM. Eind 1975 zou het contract worden getekend, maar pas eind januari 1979 leken beide partijen het eens te worden. OGEM zag echter plotseling toch af van overname van de Nederhorst-bouwbedrijven. Deze werden vervolgens door toenmalig minister van Economische Zaken, G. van Aardenne, te koop aangeboden. Een van de grootste onderdelen, Koninklijke Nederhorst Bouw, ging naar de Hollandse Beton Groep (HBG).¹⁰⁹ Voor de samenstelling en organisatie van de HBG was dit een belangrijke aanwinst. En voor Gouda was het belangrijk dat door de overname toch een grote bouwonderneming voor de stad behouden kon blijven. Tegenwoordig is de Goudse HBG-onderneming actief onder de naam HBG Civiel. Dit onderdeel van HBG realiseert wegen-, beton- en waterbouwkundige werken. De ruim 2.200 medewerkers opereren vanuit het hoofdkantoor te Gouda, de twintig regionale vestigingen in Nederland en de twee vestigingen in België. De jaaromzet in 2001 bedroeg meer dan 1 miljard gulden.

Vooraf door de aanwezigheid van Nederhorst (en later HBG Civiel) was de grond-, water- en wegenbouw opvallend goed vertegenwoordigd in de Goudse bouwnijverheid. Toch was ook de utiliteitsbouw geen ondergeschoven kindje. Net als in veel andere steden vonden er in Gouda vanaf het eind van de negentiende eeuw vrijwel voortdurend stadsuitbreidingen plaats, waarvoor lokale bouwbedrijven werden ingeschakeld. Het ging hierbij met name om de bouw van nieuwe woningen, maar ook werden er in korte tijd veel bedrijfsgebouwen uit de grond gestampt, gebouwen die nodig waren voor de ondernemingen die actief waren in de andere, eveneens sterk groeiende bedrijfstakken van de stad.

Chemische industrie: van kaarsenfabriek tot chemiegigant

Eén van de sterkst bloeiende branches was de chemische nijverheid. Dit was een bedrijfstak die in Gouda vrijwel geheel gedomineerd werd door de grote kaarsen- en waxinelichtjesproducent

De Stearine Kaarsenfabriek. Het was dan ook niet echt toevallig dat een van de eerste orders die de jonge bouwondernemer Nederhorst rond 1872 binnensleepte, een opdracht van de kaarsenfabriek was. De chemische fabriek groeide al snel uit tot een van Gouda's grootste werkgevers en zou dat nog lang blijven.

Nadat de crisisjaren, een grote brand en de Tweede Wereldoorlog met de nodige moeite waren overleefd, brak een nieuwe bloeiperiode aan. De kaarsenproductie werd echter allengs minder; de onderneming werd meer en meer een 'echt' chemiebedrijf, internationaal opererend en internationaal bestuurd. De nieuwe naam, Unichema Chemie, die de industriële reus vanaf 1981 zou dragen, onderstreepte deze ontwikkeling. Inmiddels is de naam van het bedrijf veranderd in Uniqema. De onderneming maakt nu deel uit van de Engelse multinational ICI.¹¹⁰ Het hoofdkantoor van Uniqema in Londen telt slechts vier man. De rest van de leiding zetelt in Gouda en Wilton (Groot-Brittannië).¹¹¹ Daarnaast heeft de multinational nog zo'n dertig andere vestigingen over de hele wereld.¹¹² In Gouda staat het bedrijf echter nog steeds bekend als 'de Kaarsenfabriek'. Deze benaming houdt met de huidige activiteiten geen verband meer, maar kaarsen hebben wel de basis gelegd voor het huidige succes van de onderneming.¹¹³ En daar hebben veel Gouvenaars een belangrijke bijdrage aan geleverd. De onderneming heeft van oudsher groten-deels gebruik gemaakt van de lokale arbeidskracht. In de jaren twintig en dertig verdienden meer dan duizend mannen en vrouwen, waarvan de meesten Gouenaar of streekgenoot, hun brood in de fabriek. Nog steeds is het overgrote deel van de circa 550 werknemers van het bedrijf afkomstig uit Gouda of de directe omgeving. Als een van de grootste werkgevers van de stad sinds jaar en dag is er dus al lang sprake van een sterke band tussen 'de Kaarsenfabriek' en Gouda.¹¹⁴

De voorspoedige ontwikkeling van de Kaarsenfabriek in de negentiende eeuw werd voortgezet in het begin van de twintigste eeuw. Hier kwam een abrupt einde aan door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens de oorlog kreeg de fabriek door een tekort aan invoer van grondstoffen te kampen met productie- en afzetmoeilijkheden. Ook de jaren die volgden kenmerkten zich door malaise, stagnatie, prijsdalingen en stijgende productiekosten. In 1929 kwam een fusie tot stand met de Stearine Kaarsenfabriek 'Apollo' te Schiedam. De concentratie van beide bedrijven lag in Gouda en veel werknemers uit Schiedam werden in Gouda te werk gesteld. Om in hun huisvesting te voorzien regelde het Gouds gemeentebestuur dat er honderd nieuwe woningen werden gebouwd. De fusie was een goede beslissing, want hierdoor overleefde het bedrijf de ergste crisisjaren. In 1930, nadat de fabriek zich eind jaren twintig vrijwel geheel had hersteld van de recessie na de Eerste Wereldoorlog, was de kaarsenproducent goed voor bijna 550 arbeidsplaatsen.¹¹⁵

Nét op het moment dat een economische opbloei was te verwachten, ondervond de fabriek nieuwe tegenspoed. Op 11 mei 1936 werd een groot deel van het bedrijf door een heftige brand volledig verwoest. Er vielen geen doden, maar het resultaat was een bijna volkomen lamgelegd bedrijf en een schade van bijna twee en een half miljoen gulden. Gelukkig bleek het mogelijk de onderneming snel te herbouwen. Precies één jaar nadat het bedrijf in de as was gelegd lag de productie weer op hetzelfde niveau als van voor de brand.¹¹⁶ Een volgende tegenslag zou echter niet lang uitblijven. In 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit en tijdens de Duitse bezetting kwam het hele bedrijf geleidelijk aan opnieuw stil te liggen. Na de oorlog kampte de fabriek met verouderde en defecte machines en een gebrek aan geschoold personeel, grondstoffen en technologische kennis. De directie slaagde er echter in om in een recordtijd de nodige machines

te kopen en zich de kennis van nieuwe productiemethoden eigen te maken. Het resultaat was al snel merkbaar, in 1948 had de export zich verdrievoudigd.¹¹⁷ In de jaren daarna zette de groei zich voort.

In 1958, toen het 100-jarig jubileum werd gevierd, bloeide het bedrijf als nooit tevoren en werd daardoor een aantrekkelijke overnamekandidaat voor expanderende multinationals. In 1960 werd de nog steeds goed draaiende kaarsenfabriek opgekocht door een joint-venture van Unilever en het Amerikaanse bedrijf Emery Industries, een samenwerking die duurde tot 1980. Het jaar daarop werd het bedrijf voor 100% een dochter van Unilever en kreeg het de naam 'Unichema Chemie BV'. Kort daarop werd, na een aantal wisselvallige jaren, besloten het bedrijfs onderdeel dat zich bezighield met de aloude kaarsenfabricage, af te stoten. In 1982 werd het onderdeel verkocht aan kaarsenfabrikant Bolsius uit Schijndel. De productie van de wereldberoemde Gouda-kaarsen werd door Bolsius, onder dezelfde productnaam, voortgezet in Waddinxveen.¹¹⁸ Ondanks, of juist dankzij, de goede resultaten verkocht Unilever in 1997 zijn gehele chemiepoet aan de Engelse multinational ICI. Het vergelijkbare bedrijfs onderdeel van ICI werd samengevoegd met Unichema. De naam van het aldus ontstane bedrijf werd in 1999 Uniqema. Voor de bedrijfsvoering maakte dit weinig verschil. En ook de Gouvenaars zullen zich er weinig van aantrekken. Voor velen blijft 'de reus in het Buurtje' gewoon, zoals altijd, de Kaarsenfabriek.¹¹⁹

Keramische industrie: Gouds plateel

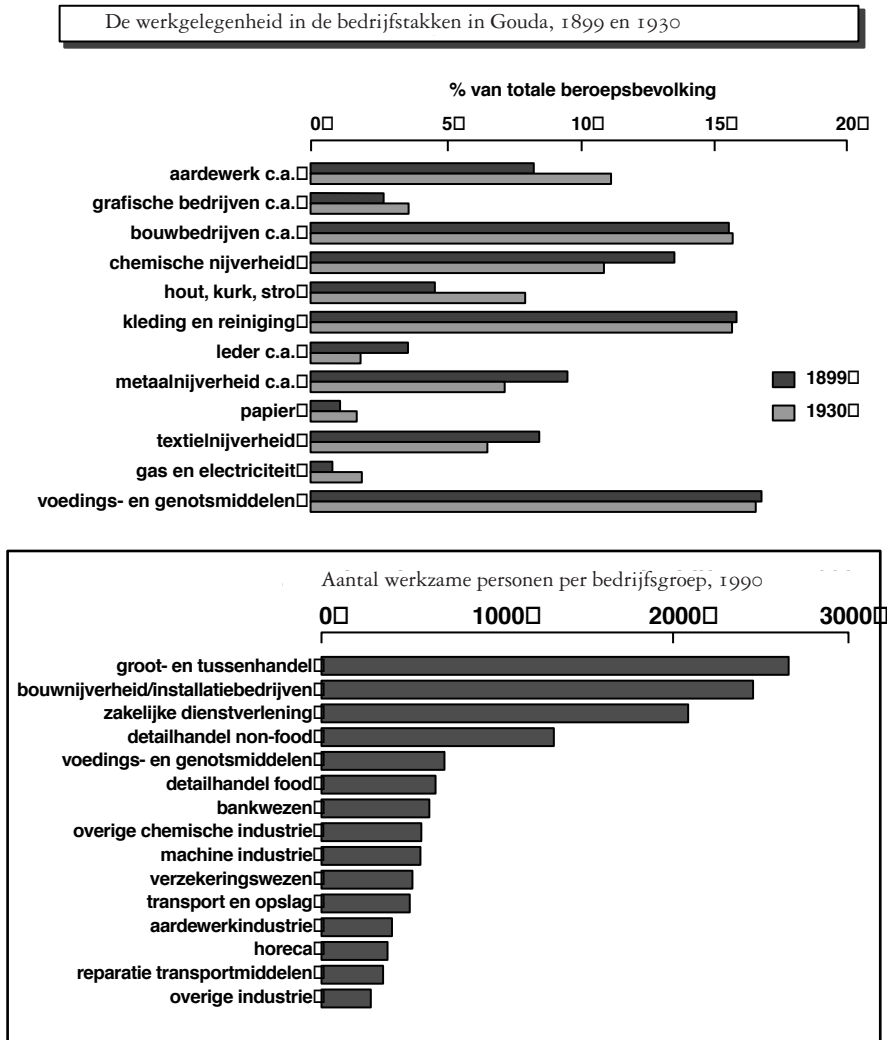
Kende de Goudse chemie, met de oude Kaarsenfabriek als basisbedrijf, al een lang en roemrucht verleden, nog veel sterker gold dit voor de Goudse aardewerkindustrie. De wereldwijd vermaarde Goudse pijpen werden al vervaardigd, lang voordat de Goudse kaars een begrip werd. Ook in de twintigste eeuw bleef de keramische industrie lange tijd van betekenis voor de Goudse economie. Aanvankelijk zag dit er niet naar uit. Aan het einde van de negentiende eeuw was er namelijk sprake van een zorgwekkende achteruitgang van de aardewerkindustrie. Die was vooral toe te schrijven aan de neergang in de pijpenproductie. Maar in het begin van de twintigste eeuw brak er een periode aan waarin de industrie enkele decennia lang toch een verrassende bloei doormaakte. Dit was met name te danken aan de opkomst van de plateelbakkerij en de fabricage van fijn aardewerk. Gouds mat en glanzend plateel, dat mede dankzij de kunstzinnige ontwerpen bij velen geliefd was, verwierf een internationale reputatie. Al in de negentiende eeuw waren verschillende bedrijven zich gaan toeleggen op de nieuwe aardewerkproducten, maar pas na 1910 zou dit ook werkelijk vruchten afwerpen. In de jaren die volgden, bloeide de industrie bijna als vanouds. In 1930 werkten er in totaal 560 mensen in de vijftien aardewerkfabrieken van Gouda. Bekende en grote namen waren die van (familie)bedrijven als Van der Want en Barras (Hollandia en later de kunstaardewerkfabriek Regina), Goedewaagen, P. van der Want (Ivora), P.J. van der Want (Zenith) en Plateelbakkerij Zuid-Holland, bijgenaamd de Plazuid. De aardewerkindustrie behoorde daarmee weer tot een van de belangrijkste bedrijfstakken van de gemeente, vooral ook uit oogpunt van werkgelegenheid.

Wel heersten in vele van deze bedrijven uiterst ongezonde arbeidsomstandigheden. Een aanzienlijk deel van de arbeiders leed aan stoflongen en loodvergiftiging. Bovendien waren ook de andere arbeidscondities slecht. De belangrijkste ontevredenheid van de arbeiders betrof echter de lage lonen. Toen door de N.V. Koninklijke Plateelbakkerij Zuid-Holland het – met overwerk verdiende – loon ook nog eens niet werd uitbetaald barstte eind jaren twintig de bom. Er brak een grote en langdurige staking uit. De staking begon op 28 augustus 1928 en werd pas na een half jaar, op 1 maart

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

Figuur 2: Het belang van de diverse bedrijfstakken/groepen in Gouda, 1900, 1930, 1990.

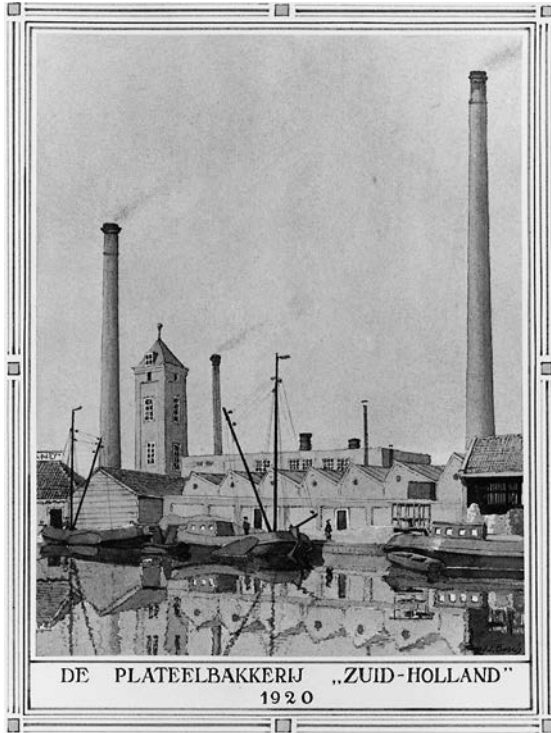

1929, beëindigd.¹²⁰ Afgezien van een kleine loonsverhoging leverde de staking weinig op voor de arbeiders.

De situatie werd er voor hen niet beter op toen kort daarna de economische crisis uitbrak. Maar ook voor de aardewerkondernemers was het een moeilijke tijd. De crisisjaren leverde voor de plateelbakkerij vooral moeilijkheden op omdat men hier vrij sterk op de export georiënteerd was. De oorlogsjaren waren voor alle Goudse aardewerkfabrieken zwaar omdat de aanvoer van grondstoffen – die grotendeels uit het buitenland afkomstig waren – ernstig stagneerde. Na de oorlog bleken verscheidene bedrijven het loodje te hebben gelegd. In de jaren 1950 leek de keramische industrie er weer bovenop te komen. Maar met het stijgen van de welvaart veranderde het consumptiepatroon en ontstond er steeds minder vraag naar hoge-kwaliteitsaardewerk. De glorie van de Goudse aardewerkindustrie was voorbij. In 1965 sloten Ivora en Plateelbakkerij Zuid-Holland de deuren. De oliecrisis verergerde de situatie doordat als gevolg van de stijgende productiekosten de toch al afgenomen vraag nog verder inzakte. In 1979 sneuvelde dan ook

Historische Vereniging Die Goude

NIEUWSTE TIJD – ECONOMIE (1795-2002)

Plateelbakkerij Zuid-Holland (Plazuid), opgericht 2 april 1898. Opgebeven in 1965. Tekening door C.J.J. Bosch.

Stakers van de Plateelbakkerij Zuid-Holland (Plazuid) en aanhangers, onderaan de Goejanvervelledijk (november 1928).

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

Arbeidsters in de kaarsenfabriek te Gouda; litho 1905 door Jan Toorop (1858-1928).

HBG-gebouw (ca. 2001). Op de voorgrond een originele stoomwals van de wegebouwpoot van HBG.

Historische Vereniging Die Goude

NIEUWSTE TIJD – ECONOMIE (1795-2002)

VOLVETTE BOERENKAAS!
DE KAAS MET DEN FIJNEN SMAAK!

Reclamefolder voor volvette kaas (ca. 1935).

KAASMARKT TE GOUDA

**WIJDT VOORAL UW VOLLE AANDACHT
AAN DE RIJKSMERKEN** (ZIE BLZ. 5)

Regina en een paar jaar later werd de toen nog enige overgebleven grote representant van de Goudse keramische industrie, Zenith, hier eveneens de dupe van. In 1984 vroeg de directie van deze onderneming het faillissement aan.

Toch is de keramische industrie niet geheel ter ziele gegaan. Er is nog steeds een aantal aardewerkbedrijven in Gouda. Tegenwoordig bieden zij werk aan een paar honderd mensen.

Overige industrie

De wat oudere inwoners van Gouda weten nog te vertellen dat, wanneer je weinig meer dan dertig jaar geleden door de stad liep, je overal de geur van kaas en stroopwafels kon ruiken. De kaaslucht was voornamelijk afkomstig van de kaaspakhuizen waarvan Gouda er destijds, toen de kaasmarkt nog gehouden werd, nog flink wat telde. Met het verdwijnen van deze markt (zie ver-

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

Melkhandelaar met handkar.

derop) verdwenen ook de pakhuizen en verdween daarmee eveneens de geur. Ook het suikerzoe- te aroma van de befaamde Goudse stroopwafels wordt tegenwoordig nog maar weinig opgesno- ven tijdens een wandeling door de stad. Rond 1960 maakte het plaatselijke zaken- en beroe- penregister nog gewag van een zeventiental stroopwafelfabrieken. In 1930 waren er twee grote glucose- en siroopfabrieken met tezamen 47 arbeiders. Daarnaast waren er toen zestien suiker- werkfabrieken. Sommige van de toenmalige stroopwafelbakkerijen dateren al uit de negentiend- e eeuw. In die eeuw werd de Goudse stroopwafel ‘geboren’. Hoewel er meer kandidaten zijn die met de eer willen strijken, is de meest waarschijnlijke uitvinder van de Goudse stroopwafel Ger- ard Kamphuisen geweest die zijn zaak al in 1810 opende.¹²¹

Ofschoon er tegenwoordig veel minder stroopwafelfabrikanten zijn dan in het verleden wor- den er toch nog altijd op verschillende plaatsen in de binnenstad stroopwafels gebakken. Elke Gouwenaar zweert bij zijn eigen wafelbakker. En terecht, want de verschillen zijn groot. Zo snij- den veel bakkers tegenwoordig de nog warme wafel open om hem met warme siroop te vullen. Dit is de zogenaamde spouwwafel, maar eigenlijk hoort men eerst wafels te bakken en ze na af- koeling ingesmeerd met veel siroop op elkaar te leggen. Nog belangrijker zijn de ingrediënten. In het deeg horen bijvoorbeeld snippers, afsnijdsels van eerder gebakken wafels te zitten, anders worden de wafels taai, terwijl ze juist knapperig moeten zijn. Even belangrijk is de juiste sa- menstelling van de siroop, waarin zwarte stroop, boter, basterdsuiker en kaneel verwerkt is.¹²²

Van de grote vooroorlogse branches ‘kleding en reiniging’, textielnijverheid en ‘hout, kurk, stro’ is bijna niets overgebleven. Dit waren ‘ouderwetse’ nijverheidstakken die in zeer veel Ne- derlandse steden goed vertegenwoordigd waren maar na de tweede industriële revolutie in hoog tempo plaatsmaakten voor nieuwe economische activiteiten. Veruit de meeste werkgelegenheid ontstond in de handel en dienstensector die in Gouda, evenals elders in het land, een stormach- tige groei doormaakten.

De handels- en dienstensector

Verdwijnde markten

Naast de industriële nijverheid was in Gouda ook de handels- en dienstensector van grote betekenis. Een belangrijke exponent van deze sector vormde de bedrijvigheid die verband hield met de marktfunctie van de stad. Deze marktfunctie was van oudsher van groot economisch belang voor Gouda. De eerder aangehaalde staatsman G.K. van Hogendorp zag in de negentiende eeuw de kaas- en boterhandel als belangrijkste pijler van Gouda's welvaart.¹²³ De marktfunctie van Gouda werd bepaald door twee factoren. Enerzijds was deze het resultaat van de ligging van de stad aan IJssel en Gouwe, waarmee de stad een belangrijke doorvoerhaven aan de waterweg tussen Rotterdam en Amsterdam was geworden en anderzijds profiteerde Gouda van de gunstige ligging ten opzichte van het omringende platteland. In de loop van de twintigste eeuw werd met name de eerstgenoemde factor steeds minder belangrijk.¹²⁴ Gouda bleef echter wel, als grootste stad in de wijde omtrek, een grote aantrekkingskracht uitoefenen op het platteland. In de eerste helft van de twintigste eeuw speelden de kaas- en veemarkten hierbij nog een belangrijke rol. Als centrum van een groot veeteeltgebied was Gouda al eeuwenlang een belangrijke marktplaats voor de plattelandsbevolking. Vele duizenden kilo's zuivel en evenzoveel aantallen varkens, runderen en paarden werden jaarlijks op de Goudse markten verhandeld. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog maakten vooral de kaas- en varkensmarkten nog jaren van grote bloei door.

Kwam men in die tijd op een marktdag in de stad 'dan is Gouda niet meer in de eerste plaats industriestad, maar staat het gehele stadsbeeld in het teken van de markt', aldus 'stadsmonograaf' H.F. Wessels.¹²⁵ En: 'Reeds bij het station valt het grote aantal boeren en handelaars op. Door de winkelstraten lopen boerenvrouwen, die zijn meegenomen om in de stad hun inkopen te doen. (...) Een zeer levendig beeld vertoont het marktplein. Nu is het raadhuis geheel omgeven door kramen en karren, waartussen de mensen zich een weg zoeken. Een deel van het marktplein wordt ingenomen door de kaasmarkt. Met allerlei voertuigen worden de kazen naar Gouda gebracht: naast boerenkarren ziet men vrachtauto's en luxe auto's, waarvan de banken hoog opgestapeld liggen met kazen. De kaas wordt hier direct van de kar of auto verkocht. Met handen-

In december 1976 kwam er een eind aan een eeuwenoude Goudse traditie: de veemarkt die al vanaf 1560 gehouden werd. Eerst gebeurde dat op de Markt, later op het voormalig exercitieterrein van de Kazerne, nadat het Goudse garnizoen in 1922 was opgeheven.

Historische Vereniging Die Goude

VERVAL EN HERSTEL

klappen wordt de koop gesloten tussen boeren en handelaars, vaak de directeuren van zeer grote exportfirma's, die zelf volgens de oude gewoonte inkopen. De overige transacties vinden plaats in één der café's, waar op kosten van den verkoper ter bezegeling van de koop wat wordt gedronken. Vertegenwoordigers van de grootste handelondernemingen van ons land kopen regelmatig op de Goudse markt. Een ander deel van het marktplein wordt ingenomen door de warenmarkt, die steeds tegelijk met de kaas- en veemarkten gehouden wordt, vooral in verband met het bezoek van de plattelanders'.¹²⁶

Terwijl de paarden- en rundermarkten door de nabijheid van marktplaatsen in Utrecht, Leiden en Rotterdam van mindere betekenis werden, nam de handel in varkens toe. Omdat de aanvoer bleef groeien, werd uitgeweken naar het Kazerneplein. Door deze locatie bezat Gouda in de twintigste eeuw een aantal keren de grootste varkens- en biggenmarkt van Nederland.¹²⁷ Ondanks de economische malaise was 1931 een topjaar. Ruim 57.000 varkens en 74.000 biggen werden toen verhandeld. De jaren die volgden kenmerkten zich echter door dalende prijzen en stagnerende aanvoer.

Na de Tweede Wereldoorlog liep de betekenis van de veemarkt in Gouda verder terug. In 1961 werd de Utrechtse veemarkt verplaatst van de zaterdag naar de donderdag, van oudsher de veemarktdag in Gouda. Gedwongen tot een keuze trokken de boeren naar de markt in Utrecht. Gouda kon de concurrentie niet meer het hoofd bieden en zo verdwenen de veemarkten langzamerhand uit het stadsbeeld. In 1973 werd besloten het Kazerneplein te bestemmen tot winkelcentrum. In 1977 vond er de laatste veemarkt plaats.¹²⁸

In dezelfde periode kwam er ook een einde aan de kaasmarkten. Dit werd met name veroorzaakt door de overgang naar fabrieksmatige bereiding, waarbij tussenkomst van de markt niet langer noodzakelijk was en goederen direct van de fabriek aan de man werden gebracht.

De warenmarkt bleef wel gehandhaafd. Deze kon door het vertrek van de kaasmarkt worden uitgebreid. Dit zeer tegen de zin van de lokale detailhandel, die bang was voor meer concurrentie van de marktlieden. Ook in het verleden werd door de Goudse winkeliers vaak hevig geklaagd over de concurrentie van de warenmarkt. Of dit nu werkelijk een grote bedreiging betekende voor de plaatselijke middenstand was echter de vraag. Meer gerechtvaardigd was de vrees dat met het verdwijnen van de markten ook de aantrekkingskracht van Gouda voor het platteland zou afnemen. Zoals gezegd combineerde de plattelandsbevolking een bezoek aan de vee- en kaasmarkten altijd met het doen van aankopen bij de talrijke Goudse winkelbedrijven. Dit vormde een belangrijke reden dat Gouda in de twintigste eeuw een goed ontwikkelde detailhandel kende. In 1930 telde de stad meer dan 850 winkels. Deze winkels boden toen werk aan zo'n 15% van de beroepsbevolking. Daaronder waren natuurlijk ook zeer veel kleine kruideniers en andere buurtwinkeltjes die, net als elders, met de komst van het grootwinkelbedrijf uit het straatbeeld zijn verdwenen. Vandaag de dag beweegt het winkelbestand van de gemeente zich tussen de zes- à zeventhonderd bedrijven, maar nog steeds vormt het publiek uit het omliggende platteland een belangrijk deel van de klantenkring.

Dienstverlening: M.V.Z. en 'De Goudse'

Was de betekenis van de markt- en detailhandel in de handel- en dienstensector het grootst in de eerste helft van de twintigste eeuw, in de naoorlogse periode werd die rol meer en meer overgenomen door de zakelijke dienstverlening, waaronder het bank- en verzekeringswezen. Een belangrijke representant in de dienstverleningssector is 'De Goudse', een ondernemer in verze-

keringen. Nederland kent wat verzekeringen betreft, een traditie die teruggaat tot de middeleeuwen. Verschillende varianten, waaronder armenzorg, gildenregelingen, vriendendiensten en commerciële verzekeringen, die in de zorg in zekerheid voorzagen, volgden elkaar in de loop der eeuwen op.¹²⁹ Een regeling van grote betekenis werd in 1941 door de Duitse bezetter ingevoerd, te weten het Ziekenfondsenbesluit. Werknemers met een jaarloon van minder dan drieduizend gulden, werden verplicht verzekerd bij ziekenfondsen. Boven de loongrens kon men zich vrijwillig verzekeren bij particuliere verzekeraars. Na de Tweede Wereldoorlog richtte de overheid zich vooral op het garanderen van de bestaanszekerheid. Het aantal te verzekeren risico's nam hierdoor toe. Voor de particuliere verzekeraar vormde dit een bedreiging aangezien de overheid een groot marktaandeel naar zich toetrok. In de jaren 1980 en 1990 kwam hier echter verandering in. Door een structurele werkloosheid werd het sociale stelsel min of meer onbetaalbaar. De overheid trok zich (gedeeltelijk) terug en de particuliere verzekeraar kreeg vrij spel. Heden ten dage heeft Nederland verhoudingsgewijs veel aanbieders van verzekeringen.

'De Goudse N.V.' heeft haar wortels in 1924. Geert Bouwmeester, 22 jaar oud en administrateur bij verzekeringsvereniging Nosokomos te Schoonhoven, besloot voor zichzelf te beginnen toen hij van zijn werkgever geen toestemming kreeg het bedrijf uit te breiden. Cees de Jong, procuratiehouder van de bank waar Geerts vader directeur was, nam deel aan Bouwmeesters onderneming. Op 9 oktober 1924 richtten zij de 'N.V. Eerste Nederlandsche Maatschappij voor Ziekenhuisverpleging' (later kortweg M.V.Z. genoemd) op. De zaken gingen voorspoedig. In de zomer van 1925 telde de maatschappij al meer dan 20.000 leden, vijf jaar later zelfs 100.000.¹³⁰ In 1934 werd, ondanks de economische crisis en de daaropvolgende depressie, begonnen met de bouw van een nieuw kantoor aan het Stationsplein. De gemeente Gouda was er zeer mee ingenomen dat M.V.Z. (economisch een sterke onderneming gebleken) op een zo prominente plaats binnen de grenzen van de stad ging bouwen. M.V.Z. was inderdaad een bloeiende en sterke onderneming. In 1938, bij de opening van het nieuwe kantoor, lag het aantal verzekerden rond de 250.000 en overstegen de premie-inkomsten het miljoen. M.V.Z. kon zich dan ook tot één van de grotere verzekeraars in Nederland rekenen.¹³¹

De oorlogsjaren waren ook voor M.V.Z. moeilijke tijden. Cees de Jong werd een aantal maanden door de Duitsers in Kamp Vught gevangen gehouden en meerdere werknemers werden in

Geert Bouwmeester, oprichter van de Goudse Verzekeringen. Foto Martin Droog.

Duitsland te werk gesteld. Bovendien raakte het pand van M.V.Z. op 4 november 1944 beschadigd bij het bombardement op het station van Gouda. Ook bedrijfsmatig kwam de onderneming onder vuur te liggen. Door het Ziekenfondsenbesluit van 1941 zegden meer dan 140.000 mensen hun polis bij M.V.Z. op.¹³²

In 1950 werd M.V.Z. omgedoopt tot de 'Goudse Verzekering Maatschappij N.V.', kortweg 'De Goudse', en werd het pand aan het Stationsplein uitgebreid. In de jaren die volgden groeide De Goudse uit van een familiebedrijf tot een onderneming met meer dan vierhonderd werknemers. Desondanks braken in de jaren 1970 moeilijke tijden aan door een groeiende inflatie en een toenemend aantal claims. Met het vertrek van oprichter Geert Bouwmeester in 1971 werd de holding 'Goudse Verzekeringen B.V.' opgericht. Op 21 december 1998 nam de nieuw opgerichte holdingmaatschappij, 'de Goudse N.V.' alle activiteiten van de Goudse Verzekeringen B.V. over. 'Goudse Verzekeringen B.V.' werd hiermee de enige aandeelhouder van 'De Goudse N.V.'.¹³³ De belangrijkste activiteiten van De Goudse richtten zich op dat moment op schade-, zorg- en levensverzekeringen voor zowel particulieren als bedrijven.

In juni 2001 is De Goudse gefuseerd met Tiel Utrecht, waardoor de onderneming te rekenen is onder de middelgrote verzekeraars op de Nederlandse verzekeringsmarkt. In 2000 bedroeg de totale omzet (van beide bedrijven) 2 miljard gulden. Er werken 2.300 mensen bij de nieuwe organisatie.

Het gemeentelijke economische beleid

Economische Zaken

Zoals hiervoor beschreven nam de gemeentelijke overheid in de laatste decennia van de negentiende eeuw steeds meer taken op zich. In de twintigste eeuw kwamen daar nog veel meer taken bij. Veel van deze taken konden worden gezien als activiteiten die deel uitmaakten van het economische beleid van het gemeentebestuur. Dit beleid was, evenals bij de meeste andere gemeenten, vooral voorwaardenscheppend van aard. Bij de aanbodzijde ging het om het bevorderen van de toegang tot de arbeidsmarkt, waarbij met name onderwijs een belangrijke factor was. Aan de vraagkant stond het creëren van een gezond ondernemersklimaat centraal. Belangrijk hierbij waren zaken als de beschikbaarheid van ruimte voor bedrijfsvestigingen, een goede infrastructuur, gericht op bereikbaarheid en veiligheid en het stroomlijnen van gemeentelijke procedures. Daarnaast kon ook het totstandbrengen van een aantrekkelijk woon-, cultureel- en sportklimaat in belangrijke mate bijdragen aan de bevordering van economische activiteiten.¹³⁴

Het economische beleid van Gouda stond dus niet op zichzelf maar had duidelijke relaties met gemeentelijk beleid op andere terreinen, met name op het gebied van stadsontwikkeling en ruimtelijke ordening, grondzaken en verkeersinfrastructuur. Vanwege de vele raakvlakken met de andere gemeentelijke beleidsterreinen werd 'Economische Zaken' lange tijd niet als een echte portefeuille gezien. Deze werd dan ook in Gouda meestal door de burgemeester behartigd en betrof vooral het onderhouden van contacten met het bedrijfsleven.¹³⁵

Artikel 12

Net als de andere gemeenten werd het Gouds gemeentebestuur bij het vormgeven van haar beleid in de twintigste eeuw steeds afhankelijker van de rijksoverheid. De Eerste Wereldoorlog en in nog sterkere mate de economische crisis van de jaren dertig zorgden voor een versnelde toe-

name van het interventionistische optreden van de rijksoverheid. De positie van de gemeenten evolueerde steeds nadrukkelijker tot die van een medeoverheid, die meer en meer afhankelijk raakte van het rijk.¹³⁶ De invoering van de Financiële Verhoudingswet van 1929, waardoor een ruim eigen belastinggebied plaatsmaakte voor het Gemeentefonds, onderstreepte deze nieuwe positie, een positie die een sterke groei van het gemeentelijk takenpakket inhield maar tegelijkertijd ertoe leidde dat de beleidsvrijheid bij het behartigen van deze taken afnam. De Tweede Wereldoorlog en de direct-naoorlogse periode van wederopbouw versnelden dit proces.¹³⁷

Voor steden als Gouda werd het dus steeds moeilijker een 'eigen' (economisch) beleid te ontwikkelen. Gouda had wat dat betreft bovendien nog een belangrijke extra handicap: de gemeente werd (en wordt) aangemerkt als een zogenaamde 'Artikel 12-gemeente'. In het kader van de Financiële Verhoudingswet werd halverwege de twintigste eeuw een aparte regeling in het leven geroepen voor gemeenten die er structureel niet in slaagden hun noodzakelijke uitgaven zelf te bekostigen (dat was artikel 12 van de Financiële Verhoudingswet). Deze gemeenten konden dan om een aanvullende uitkering vragen. De eigen inkomsten, zoals onroerende-zaakbelastingen, riool- en reinigingsrechten, moesten dan wel tot een redelijk peil zijn opgevoerd. Bovendien was het een voorwaarde dat de tekorten hun oorzaak vonden in factoren waarop de gemeente zelf geen of bijna geen invloed kon uitoefenen.¹³⁸

Voor Gouda bestond en bestaat de 'fatale' factor uit de extreem slechte, slappe veenbodem. Door die bodem is Gouda een dure stad in onderhoud. Wegen, plantsoenen en kademuren moeten voortdurend worden opgehoogd. Bij de bouw van nieuwe gebouwen en projecten is deze bodemgesteldheid eveneens een groot probleem. Alles moet worden onderheid, zelfs de riolering. De bouwkosten zijn dan ook altijd zeer hoog in Gouda.¹³⁹ Het was toenmalig burgemeester K.F.O. James die in de jaren 1940 dit probleem als eerste aan de kaak stelde bij het rijk. Hij vond dat de rijksoverheid bij het verstrekken van de uitkeringen aan de gemeenten dit soort omstandigheden terdege moest laten meewegen. Tot dan toe werd daarbij alleen rekening gehouden met 'objectieve criteria' als inwoneraantal, oppervlakte en aantal woningen. Aan de hand van deze criteria werden de verdeelsleutels vastgesteld.

Na de 'brandbrief' van burgemeester James kwam het rijk met de artikel 12-'uitzonderingsclausule'. Gouda werd vervolgens als een van de eerste gemeenten aangemerkt als een Artikel 12-gemeente. Of dat een onverdeeld genoegen was valt te betwijfelen. De gemeente kreeg dan wel een uitkering maar werd tegelijkertijd onder streng toezicht van het ministerie van Binnenlandse Zaken gesteld. Bovendien werd de gemeentelijke begroting telkens met argusogen bekeken door het provinciebestuur. Normaal gesproken wordt de artikel 12-clausule voor een beperkte tijd toegekend, maar Gouda is tot op de dag van vandaag een Artikel 12-gemeente gebleven. In 2002 is eindelijk een financiële regeling getroffen waardoor die clausule binnen enkele jaren kan komen te vervallen. Deze status leidde er toe dat er veel zaken – zoals op het gebied van stadsontwikkeling, de ontwikkeling van infrastructuur en de aanleg van bedrijventerreinen – die gunstig konden uitwerken op het economisch leven van Gouda, altijd heel kritisch en langdurig werden bekeken door zowel het ministerie van Binnenlandse Zaken als de provincie.¹⁴⁰

Een voorbeeld hiervan vormde het langdurig getouwtrek rond de stadsuitbreiding met de wijk Goverwelle. Een ander voorbeeld van de Artikel 12-'handicap' vormde het bedrijventerrein Kromme Gouwe. Voor dit terrein was een brug nodig voor de aansluiting op de rijksweg. Die brug mocht Gouda niet aanleggen omdat de gemeente een structureel financieel tekort had. Alleen als de gemeente Gouda zelf een oplossing vond, kon de brug er komen. Die oplossing werd gevonden in

een baatbelasting. De bedrijven op het terrein moesten elk jaar een belasting betalen waarmee een deel van de brug werd gefinancierd. Dat ging natuurlijk niet zonder slag of stoot. Bedrijven weigerden te betalen, tot aan de rechtbank toe, maar uiteindelijk heeft Gouda gelijk gekregen, de baatbelasting mocht geheven worden en de Steve Bikobrug werd gebouwd.¹⁴¹

Het Gat van Bloemendaal

De toch al geringe financiële manoeuvreerruimte van het Goudse gemeentebestuur werd vanaf de jaren 1970 nog verder ingeperkt door het 'Gat van Bloemendaal'. Begin jaren zeventig werden door de Tweede Kamer schriftelijke vragen gesteld aan de minister over een dreigend tekort van enorme omvang op de financiering van de Goudse nieuwbouwwijk Bloemendaal. Het zou gaan om een bedrag van meer dan honderd miljoen gulden, wat overdreven bleek.

De 'plannen' voor de nieuwbouw werden in de jaren zestig opgesteld. Een deel van Reeuwijk en een deel van Waddinxveen werden toen bij Gouda getrokken. Nadat die grenswijziging tot stand was gekomen ging de lokale overheid bouwen, hoewel, door gebrek aan ervaring, de bouwplannen niet goed doordacht waren. Tevens speelde mee de omstandigheid dat de bouw en de aanleg van de infrastructuur waren aanbesteed aan een samenwerkingsverband van lokale aanemers, waardoor er geen concurrentie was.

De wethouder van Financiën in de periode was Jan Blankert. In een vrij laat stadium maakte ook hij zich zorgen over de haalbaarheid van het plan. Toen pas werd duidelijk dat het tekort tientallen miljoenen guldens zou bedragen. Dit kwam ook de minister ter ore, wat het einde van Blankerts carrière betekende. Zijn opvolger, Ron Harms, moest de zaak uit het slop trekken en financieel gaan puinruimen. Pikant detail was dat Harms in zijn eerdere functie als ambtenaar bij het ministerie van Volkshuisvesting betrokken was bij het opstellen van een negatief advies betreffende het uitbreidingsplan, omdat men voorzag dat het grote tekorten zou opleveren vanwege de slechte bodem. De minister legde dit advies evenwel, na druk van het parlement, naast zich neer. Er was immers grote woningnood, zo was zijn redenering, er moest dus gebouwd worden. De nieuwe wethouder ging voortvarend te werk. Gouda moest op veel terreinen drastisch gaan bezuinigen. Allereerst op het plan zelf. Verdichting was het toverwoord voor Bloemendaal. Er werd bijna letterlijk gesnoeid. Veel van de in zeer ruime mate geplande groenvoorzieningen in de wijk werden verkocht en alsnog bebouwd, wegen werden geschrapt of versmald, het aantal lantaarnpalen sterk teruggebracht en een geprojecteerd zwembad verplaatst naar een park.

Toen de belangrijkste bezuinigingsmaatregelen waren doorgevoerd bleek Bloemendaal toch een economisch succes. De wijk gaf een belangrijke impuls aan het economische leven. Was Gouda in de jaren zestig en begin jaren zeventig een nogal armoedige, verwaarloosde stad, nu fleurde de binnenstad helemaal op. Grootwinkelbedrijven als V&D, C&A en Hema wilden toen graag naar Gouda komen. Nu de financiële positie van de middenstand zo verbeterde ging men ook de gevels opknappen en de panden verbeteren. Gouda leefde op.

Belangrijk in dit verband was ook de aanleg van een industrieterrein bij Bloemendaal, aanvankelijk Den Uitert, later de Goudse Poort geheten. Bij de rijksweg waren destijds al een paar bedrijfshallen neergezet en er was een groothandelsbedrijf gevestigd. De bedrijven hadden de grond en andere faciliteiten voor een appel en een ei gekregen. Een van de vele maatregelen om het financiële debacle zoveel mogelijk ongedaan te maken was dan ook om de uitgifteprijs van het bedrijfsterrein opnieuw onder de loep te nemen. Wethouder Harms bekeek daartoe allerlei brochures van makelaars en zag dat de grondprijzen het hoogst waren in gemeenten als Amsterdam en

Zoetermeer. Ergens onderaan de lijst stond Gouda. Harms kreeg, zo vertelde hij, daarop een heldere ingeving: ‘Tja, als Gouda nu zo goedkoop is en ze komen toch niet, terwijl de stad toch een unieke ligging heeft tussen Den Haag, Amsterdam en Utrecht, bij een knooppunt van snelwegen, dan moeten we de grondprijzen maar verdubbelen. Dan komen we in ieder geval veel hoger op de lijst te staan’. En zo geschiedde. Het effect bleef niet uit. Ineens was er belangstelling. En toen de bedrijven in Gouda eenmaal rond gingen kijken zag men inderdaad dat de aansluiting op de landelijke infrastructuur zeer behoorlijk was. Op die manier stroomde geleidelijk aan de Goudse Poort geheel vol.

Daarnaast was van belang dat de gemeente in gesprekken met potentiële ondernemers het vertrouwen wekte dat er een goede samenwerking zou ontstaan tussen gemeente en bedrijf. Een probleem was aanvankelijk wel dat vanuit de Ruimtelijke Ordening beperkende regels werden vastgesteld voor de gronduitgifte. Bouwhoogte speelde een belangrijke rol, deze mocht niet meer dan vier à vijf lagen bedragen. Een gevolg was dat een bedrijf dat grote hijskranen verhuurde, zich er aanvankelijk niet kon vestigen. Ook met betrekking tot de aard van de bedrijfsactiviteiten werden er beperkingen opgelegd. Zo mochten er geen detailhandel, bouwmarkten en autoverkoop-punten komen. Dat zou dan betekenen dat er alleen maar kantoren zouden komen, wat in eerste instantie inderdaad ook gebeurde met de komst van enkele gespecialiseerde kantoorbedrijven, waaronder computerbedrijven. De gemeente hoopte daarbij dat mensen die in Gouda woonden maar elders werkten, nu ook in Gouda aan de slag konden. Maar het bleek dat deze bedrijven bijna al hun eigen mensen meenamen, die in hun eigen woonplaats bleven wonen en naar Gouda op en neer reisden. In Gouda zelf waren, aldus Ron Harms, de huizen te duur.

Bij de ontwikkeling van bedrijventerreinen speelden projectontwikkelaars een grote rol. Zij waren erop uit om grond in handen te krijgen teneinde daarop bedrijven en kantoren te bouwen. De gemeente stelde daarbij wel regels voor de invulling van het terrein. Toen de economische situatie in de jaren tachtig verslechterde waren er enkele bedrijven die daaraan niet konden voldoen. Een daarvan was Meyers Aannemings Bedrijf (MAB), dat in de problemen kwam met een stuk grond waar een hotel moest verrijzen. Het bedrijf ging failliet en de plannen voor het hotel moesten in de ijskast. Na een doorstart lukte het alsnog het hotel (uit de Campanile-keten) te realiseren. Ook slaagde MAB er later toch in investeerders te vinden voor het winkelcentrum in het saneringsgebied Varkenmarkt, waarvoor het bedrijf enige tijd vóór het faillissement met de gemeente een contract had afgesloten. Dit winkelcentrum (de Nieuwe Markt Passage) werd minder groots opgezet en uitgevoerd dan oorspronkelijk was gepland, door bemoeienis van de provincie Zuid-Holland, die twijfelde aan de wenselijkheid van dit winkelcentrum, gezien de winkelcapaciteit in omringende steden en gezien de economische recessie. Achterliggende reden voor de opstelling van de provincie was ook de angst dat haar Groene-Hartbeleid in gevaar zou komen. Gouda wilde graag uitbreiden, maar rijk en provincie wilden uit oogpunt van ruimtelijke ordening en milieu de stad binnen haar grenzen houden. Deze strijd tussen economische belangen en die van ruimtelijke ordening en milieu is steeds een belangrijke rode draad geweest in het economisch beleid van de stad.

Voor verdere uitbreiding van de stad heeft het gemeentebestuur zijn oog laten vallen op de westelijke kant van Gouda. In de jaren negentig van de twintigste eeuw werd begonnen met de aanleg van het bedrijventerrein Gouwestroom. Ook wil Gouda de woonwijk Westergouwe creëren, maar tot op heden is de definitieve goedkeuring voor dit bouwplan uitgebleven.